

Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Departement Klassieke Studies - Afdeling Oude Geschiedenis

**De Tungri in het Imperium Romanum
tijdens het Principaat**

Deel I : Synthese

Verhandeling aangeboden tot het bekomen van
de graad van Doctor in de Geschiedenis door
ROBERT NOUWEN

Promotor: Prof. Dr. H. DEVIJVER
Leuven, 1993

VOORWOORD.

Bij het beëindigen van deze studie, die zes jaar in beslag nam, rest mij enkel het genoegen mijn dankbaarheid te uiten aan al de mensen die mij in dit project gesteund en geholpen hebben.

Uiteraard gaat mijn diepste erkentelijkheid in de eerste plaats uit naar Prof. Dr. H. Devijver, die zo vriendelijk was mij gedurende al die jaren te begeleiden in mijn wetenschappelijk onderzoek. Met veel genoegen denk ik terug aan onze ontmoetingen waarbij hij zijn bijzondere visie betreffende het epigrafisch onderzoek en zijn methodiek formuleerde. Zijn enthousiasme, suggesties en kritische houding inspireerden mij in hoge mate. Het was voor mij dan ook een bijzonder voorrecht gedurende die tijd zijn student te mogen zijn.

Daarnaast wens ik in het bijzonder de Bestendige Deputatie van de Provincie Limburg te danken. Het feit dat zij deze studie aanvaardde als een onderzoeksproject van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum bood mij de gelegenheid op een meer comfortabele wijze aan deze opdracht te werken.

Vervolgens gaat mijn dank uit naar de talrijke collega's die zo vriendelijk waren ten behoeve van dit onderzoek informatie en fotomateriaal te zenden. In dit kader wens ik vooraf evenwel nog even te wijzen op enkele materiële moeilijkheden waarmee ik tijdens mijn onderzoek geconfronteerd werd en die ten dele het uitzicht van deze studie bepaalden. De tijdspanne van zes jaar waarbinnen mijn onderzoek gevoerd werd, was vooral voor Oost-Europa een erg moeilijke periode. Een substantieel deel van mijn informatie, ondermeer fotomateriaal, werd vanuit Roemenië aangevraagd. Uiteraard was het wetenschappelijk onderzoek van een verre student uit België geen prioriteit ter plaatse. Bovendien bleken verscheidene monumenten reeds in 1951 verdwenen te zijn. Niettemin mocht ik toch een aantal foto's vanuit deze contreien ontvangen. Dit belette evenwel niet dat ik van een aantal monumenten geen foto's bekwam omdat zij niet weergevonden werden. Voor hun gewaardeerde medewerking wens ik in het bijzonder te danken:

Dr. L. ALLASON-JONES, Museum of Antiquities, Newcastle upon Tyne.

Dr. R. ARTEVAN, Musée d'Histoire de la Transsylvany, Cluj-Napoca.

Dr. W. BINSFELD, Rheinisches Landesmuseum, Trier.

Prof. Dr. R. BIRLEY, The Vindolanda Trust, Chesterholm Museum.

Dr. P. BOCCI, Firenze.

Dr. W. BOPPERT, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.

Prof. Dr. D.J. BREEZE, Edinburgh.

Dra. M.E.Th. DE GROOTH, Bonnefantenmuseum, Maastricht.

Dr. A.B. FOLLMANN, Rheinische Landesmuseum, Bonn.

Prof. Dr. H. GALSTERER, Aachen.

Dr. J. GARBSCH, Prähistorische Staatssammlung, Museum für Vor- und Frühgeschichte, München.

Dr. V. GERASSIMOVA-TOMOVA, Nationalen Archeologitcheski Muzei,

Sofia.

Dr. Fr. HUMER, Archäologischer Park Carnuntum.
Dr. C. JOHNS, Britisch Museum, London.
Dr. T. KEMENCZEI, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
Dr. L. KEPPIE, Hunterian Museum, Glasgow.
Dr. H. KOSCHIK, Landschaftverband Rheinland, Bonn.
Dr. E. KÜNZL, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.
Dr. H. LIMANE, Site Archéologique de Volubilis.
Dr. D. LOCKWOOD, Dumfries Museum.
Dr. R. MIGLBAUER, Stadtmuseum Wels.
Dr. M. NAGY, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
Dr. M. NEMETH, Aquincum Múzeum, Budapest.
Prof. Dr. C. PETOLESCU, Bucarest.
Dr. J. PRAMMER, Gäubodenmuseum, Straubing.
Dr. S. REIM, Staatliches Lindenau-Museum.
Dr. R. RICHARDSON, Tullie House Museum, Carlisle.
Prof. Dr. M.M. ROXAN, University of London.
Dr. W. SCHMITZ, Rheinisches Landesmuseum, Bonn.
Dr. A. SHERIDAN, National Museums of Scotland, Edinburgh.
Dr. M. STOKES, Shrewsbury Borough Museum.
Prof. Dr. A. SUCEVEANU, Bucarest.
Dr. TAUCH, Clemens-Sels-Museum, Neuss.
Prof. Dr. G.J. VERWERS, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Kritische neerlandici heb ik gevonden in de personen van Mevr. R. Verboven-Janssen en Dhr. D. Van Coillie. Voor het oeverloze type- en verbeterwerk aan deze verhandeling gaat mijn bijzondere dank uit naar Mevr. J. Doll. De materiële uitvoering was in goede handen van Mevr. J. Claessens en Dhr. F. Vandegoor die ik hiervoor zeer erkentelijk ben.

Met zeer veel liefde dank ik ook mijn moeder en mijn vader. Vroeger hebben zij mij laten studeren. Ik weet dat zij nu zeer intens met mij hebben meegeleefd tijdens het schrijven van deze studie. Met deze wetenschap viel het beduidend gemakkelijker op de moeilijke ogenblikken door te bijten.

Tenslotte gaat mijn diepste genegenheid in dit dankwoord uit naar mijn liefste echtgenote Anne en mijn dochtertje Sofie. Hun liefhebbende steun was onontbeerlijk voor het welslagen van deze onderneming. Gedurende al die jaren hebben zij een beetje afstand moeten doen van een echtgenoot en een vader. Aan hen draag ik dan ook graag deze studie op.

Robert Nouwen
19 mei 1993.

INHOUDSTAFEL.

DEEL 1. DE TUNGRI IN HET IMPERIUM ROMANUM.

Inleiding.	12
1. Voorstelling van het onderwerp.	12
2. Vraagstelling en status quaestionis.	14
2.1. Tongeren en de civitas Tungrorum.	15
2.2. De auxilia Tungrorum.	24
3. Methodiek.	36
4. De betekenis van het onderzoek.	39
5. Bibliografie.	41
5.1. De bronnen.	41
5.1.1. De literaire bronnen.	41
5.1.2. De inscripties en de tabellae.	43
5.1.3. De numismatische bronnen.	44
5.1.4. Prosopografie.	44
5.1.5. Onomasticon.	45
5.2. Studies.	47
5.2.1. Algemene inleidingen.	47
5.2.2. Tongeren en de civitas Tungrorum.	48
5.2.3. Het Romeinse leger: algemeen.	51
5.2.4. Het Romeinse leger: de Tungri.	59
5.2.5. Varia.	60
5.2.6. Tijdschriften en reeksen.	64
1. De Tungri en de civitas Tungrorum tijdens het Principaat.	
1.1. Atuatuca en de civitas Tungrorum.	65
1.1.1. Ontstaan en geografische omlijning van de civitas Tungrorum.	65
1.1.1.1. De eerste eeuw v.Chr. tot de Gallische oorlog (58-50 v.Chr.).	65
1.1.1.2. Van Caesar tot keizer Diocletianus (284-305).	74
1.1.2. Atuatuca: caput civitatis.	84
1.1.2.1. Ontstaan en groei van een vicus.	84
1.1.2.2. Het ontluiken van de stad.	89
1.1.2.3. Het centrum van een landbouwgewest.	98
1.1.2.4. Het caput civitatis.	101
1.1.2.4. Aan de vooravond van het late keizerrijk.	107
1.2. De etnische samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum.	110
1.2.1. Analyse van het namenbestand.	111
1.2.2. Analyse van de familiale relaties.	117

1.2.3. Conclusies.	118
1.3. De militaire betekenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum.	120
1.3.1. De regering van Augustus.	121
1.3.2. De militaire betekenis van de civitas Tungrorum in de post-Augusteïsche tijd.	126
2. De aanwezigheid van de Tungri in de auxilia.	130
2.1. Tumultuaria manus versus irreguliere auxilia (14-69/70 n.Chr.)	130
2.2. De ala I Tungrorum.	138
2.3. De ala I Tungrorum Frontoniana.	140
2.4. De ala I Asturum et Tungrorum.	150
2.5. De cohors I Tungrorum milliaria.	152
2.6. De cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l.	163
2.7. De cohors III Tungrorum.	171
2.8. De cohors IV Tungrorum milliaria.	172
2.9. De Tungri in andere legereenheden.	177
2.9.1. De ala Afrorum Veterana.	178
2.9.2. De ala Augusta.	179
2.9.3. De ala Hispanorum.	180
2.9.4. De ala I Hispanorum Arevacorum.	182
2.9.5. De cohors I Asturum equitata.	184
2.9.6. De Tungri in Rome.	184
3. Historische problemen van de auxilia Tungrorum.	186
3.1. Standplaats en mobiliteit.	186
3.1.1. De Iulisch-Claudische tijd.	188
3.1.2. De Flavisch-Traiaanse tijd.	190
3.1.3. De 2de-3de eeuw.	194
3.2. Rekrutering en samenstelling.	199
3.2.1. De Iulisch-Claudische tijd.	200
3.2.2. De Flavisch-Traiaanse tijd.	204
3.2.3. De 2de-3de eeuw.	208
3.3. De commandostructuur van de auxilia Tungrorum.	214
3.3.1. De militiae equestres.	214
3.3.2. De decuriones principales en immunes alae.	224
3.3.3. De centuriones principales en immunes cohortis.	229
De ala I Tungrorum Frontoniana.	232
3.4. De auxilia als factor in het romanisatieproces.	236
3.4.1. De rechtspositie van de Tungri.	236
3.4.1.1. Analyse van de herkomstgegevens.	237
3.4.1.2. Analyse van het iuridisch statuut van de militairen.	239
3.4.2. Naamgeving als indicator van romanisatie.	243
3.4.3. Analyse van de familiale relaties.	248

3.4.4. De godsdienst.	251
3.4.4.1. De officiële godsdienst.	252
3.4.4.2. Overblijfselen van een inheemse ritus.	256
3.4.4.3. De godsdienst als factor in het romanisatieproces.	260
3.4.5. De iconografie van de grafmonumenten.	261
3.4.5.1. Grafmonumenten met ruiterscènes.	262
3.4.5.2. Grafmonumenten zonder ruiterscènes.	264
3.4.5.3. Thema en romanisatie.	266
4. De Tungri in het Imperium Romanum.	270
4.1. De geografische verspreiding van de Tungri.	271
4.2. Het belang van de civitas Tungrorum in het Imperium Romanum.	274
5. Algemeen Besluit.	277
5.1. Atuatuca en de civitas Tungrorum.	277
5.2. De auxilia Tungrorum.	279
5.3. De Tungri in het Imperium Romanum.	287
5.4. Eindconclusies.	288
<u>DEEL II. DE BRONNEN.</u>	289
1. De literaire bronnen.	289
1.1. Caesar.	289
1.1.1. De bello Gallico, II, 4, 10.	289
1.1.2. De bello Gallico, IV, 6, 4.	292
1.1.3. De bello Gallico, V, 24, 4-5.	292
1.1.4. De bello Gallico, V, 27, 2.	293
1.1.5. De bello Gallico, V, 27, 6.	294
1.1.6. De bello Gallico, V, 28, 1.	294
1.1.7. De bello Gallico, VI, 2, 3.	295
1.1.8. De bello Gallico, VI, 5, 4.	296
1.1.9. De bello Gallico, VI, 32, 1.	296
1.1.10. De bello Gallico, VI, 32, 3-4.	297
1.1.11. De bello Gallico, VI, 34, 8.	298
1.1.12. De bello Gallico, VI, 35, 8-10.	298
1.2. Plinius.	300
1.2.1. Naturalis historia, IV, 106.	300
1.2.2. Naturalis historia, XXXI, 12.	301
1.3. Tacitus.	302
1.3.1. Germania, II, 4-5.	302
1.3.2. Agricola, XXXII.	305
1.3.3. Agricola, XXXVI, 1.	305
1.3.4. Historiae, II, 14-15, 4.	306
1.3.5. Historiae, II, 28, 1.	308
1.3.6. Historiae, IV, 15, 11.	308
1.3.7. Historiae, IV, 16, 3-4.	310
1.3.8. Historiae, IV, 55, 4.	310
1.3.9. Historiae, IV, 66.	311
1.3.10. Historiae, IV, 79, 5.	312

1.4. Hyginus, De condicionibus agrorum.	314
1.5. Ptolemaeus, Geographica, II, 9, 4-6.	315
1.6. Historia Augusta: Vita Pertinacis, XI, 8-9.	316
1.7. Historia Augusta: Vita Cari, Carini et Numeriani, XIV, 2.	317
1.8. Ammianus Marcellinus.	318
1.8.1. Historiae, XV, 11, 7.	318
1.9. Notitia Dignitatum Occidentis, XL.	319
1.10. Procopius.	320
1.10.1. De bello Gothico, 1, 12.	320
1.11. Iulius Honorius.	321
1.11.1. Cosmographia, 18-19.	321
2. De inscripties en tabellae.	322
2.1. Gallia Belgica.	322
2.1.1. Tongeren (Atuatuca Tungrorum).	322
2.1.2. Gors-Opleeuw.	335
2.1.3. Vliermaal (Kortessem).	337
2.1.4. Jeuk.	338
2.1.5. Sint-Huibrechts-Hern.	340
2.1.6. Nijvel.	342
2.1.7. Liberchies.	343
2.1.8. Tavier.	345
2.1.9. Namen (Namurcum).	346
2.1.10. Stokkem.	353
2.1.11. Namêche.	353
2.1.12. Flémalle.	354
2.1.13. Vaux-sous-Chèvremont.	357
2.1.14. Theux.	357
2.1.15. Strée.	363
2.1.16. Ciney.	363
2.1.17. Barvaux-Condroz.	364
2.1.18. Grandhan.	365
2.1.19. Celles.	366
2.1.20. Cherain.	367
2.1.21. Amberloup.	368
2.1.22. Noville.	369
2.1.23. Andenne.	371
2.1.24. Herstal.	372
2.1.25. Jupille-sur-Meuse.	372
2.1.26. Ocquier.	372
2.1.27. Verlée.	373
2.1.28. Rumst.	373
2.1.29. Rijmenam.	373
2.1.30. Tienen.	374
2.1.31. Maastricht (Mosa Traiectus).	374
2.1.32. Trier (Augusta Treverorum).	375
2.2. Britannia.	377

2.2.1. Burgh-by-Sands (Abellava).	378
2.2.2. Birrens (Blatobulgium).	378
2.2.3. Castlesteads (Uxellodunum).	388
2.2.4. Chesterholm (Vindolanda).	393
2.2.5. Housesteads (Borcovicium: Vercovicium (?)).	403
2.2.6. Sewingshields.	415
2.2.7. Carrawburgh (Brocolita).	416
2.2.8. Malpas.	417
2.2.9. Cramond.	418
2.2.10. Mumrills.	420
2.2.11. Stanington.	421
2.2.12. Sydenham.	422
2.2.13. Wroxeter (Viroconium).	423
2.2.14. Castlecary.	424
2.2.15. Birdoswald.	425
2.3. Germania Inferior.	426
2.3.1. Vechten (Fectio).	426
2.3.2. Asberg (Asciburgium).	426
2.3.3. Neuss (Novaesium).	429
2.3.4. Keulen (Colonia Agrippinensium).	432
2.3.5. Bonn (Bonna).	434
2.4. Germania Superior.	436
2.4.1. Zahlbach.	436
2.5. Raetia.	438
2.5.1. Eining.	438
2.5.2. Straubing.	439
2.5.3. Oberschneiding.	440
2.5.4. Manching.	441
2.5.5. Künzing.	443
2.6. Noricum.	445
2.6.1. Klagenfurt (Kärnten).	445
2.6.2. Mautern (Flaviana).	446
2.6.3. Klosterneuburg.	447
2.6.4. Semriach.	447
2.6.5. Seckau (Flavia Solva).	449
2.6.6. Wels (Ovilava).	450
2.6.7. Stein.	452
2.7. Pannonia Superior.	453
2.7.1. Plaats onbekend.	453
2.7.2. O-Szöny (Brigetio).	454
2.7.3. Petronell (Carnuntum).	455
2.7.4. Beleg.	460
2.8. Pannonia Inferior.	462
2.8.1. Tokod.	462
2.8.2. Budapest (Aquincum).	464
2.8.3. Tétény (Campona).	470
2.8.4. Dunapentele (Intercisa).	471
2.9. Dacia Porolissensis.	475
2.9.1. Also-Ilosva.	475

2.9.2. Gherla.	490
2.9.3. Versecz.	492
2.9.4. Mehadia-Damasna.	492
2.9.5. Palatovo.	494
2.9.6. Cluj.	495
2.10. Moesia Inferior.	497
2.10.1. Gigen (Ulpia Oescus).	497
2.10.2. Adam-Klissi.	499
2.10.3. Guljanci.	501
2.11. Dalmatia.	503
2.11.1. Gardun-Vojnic (Tilurium).	503
2.12. Mauretania Tingitana.	505
2.12.1. Rabat (Valentia Banassa).	505
2.12.2. Volubilis.	506
2.12.3. Souk-el-Arba.	508
2.13. Africa Proconsularis.	510
2.13.1. Hammam-Derradji (Bulla Regia).	510
2.14. Italia.	512
2.14.1. Rome.	512
2.14.2. Etruria.	516
2.15. Alpes Maritimae.	517
2.15.1. Vence (Vintium).	517
2.16. Baetica.	518
2.16.1. Baelo Claudia.	518
3. De Numismatiek.	520
3.1. ANNAROVECI	520
3.2. AVAUCIA	520
4. Prosopografie.	528
4.1. Personen geattesteerd in het territorium van de civitas Tungrorum.	528
4.1.1. Viri.	528
4.1.2. Mulieres.	539
4.2. Personen geattesteerd als Tungri buiten het territorium van de civitas Tungrorum.	542
4.3. Personen geattesteerd buiten het territorium van de civitas Tungrorum die het bevel voerden over of die dienden in eenheden van het Romeinse leger.	544
4.3.1. Gouverneurs.	544
4.3.2. Commandanten: praefecti en tribuni.	547
4.3.3. Centuriones - immunes cohortis.	551
4.3.4. Principales - immunes alae	552
4.3.5. pedites - equites.	554
4.3.6. Familieleden.	559
4.3.6.1. Viri.	559

4.3.6.2. Mulieres.	563
4.3.7. Ceteri.	565
5. Onomasticon.	567
5.1. Algemeen.	567
5.2. Praenomina.	575
5.3. Nomina.	575
5.4. Cognomina.	575
5.5. Tribus.	577
<u>DEEL III. CONCORDANTIETABELLEN - INDICES.</u>	578
1. Concordantietabellen.	578
2. Indices.	582
2.1. Personen.	582
2.2. Eenheden.	587
2.3. Rang en functies.	590
2.4. Geografie.	591
2.5. Goden en godinnen.	598
3. Verantwoording der Afbeeldingen.	600

DEEL I. DE TUNGRI IN HET IMPERIUM ROMANUM.

Inleiding.

Tongeren is als oudste stad van België wijdbekend bij het brede publiek. Haar symbool is heden Ambiorix, stamhoofd der Eburonen en verantwoordelijk voor die roemruchte nederlaag die de Romeinse troepen onder leiding van Sabinus en Cotta tegen de 'Oude Belgen' opliepen. Het standbeeld van deze held, ontworpen door J. Bertin, prijkt dan ook sedert 1866 op het marktplein van deze Haspengouwse stad.

Tongeren is uiteraard ook bekend om haar Romeins verleden. Getuigen hiervan zijn tot op onze dagen de ruïnes van de wallen uit de 2de eeuw n.Chr. Zij zijn de voornaamste monumentale en tastbare testimonia van haar geschiedenis en één van de attracties voor de talrijke toeristen.

Dit beeld is uiteraard niet representatief voor deze voormalige hoofdstad van een civitas. Achter deze symbolen gaat de bijzonder rijke geschiedenis van de Tungri schuil. Deze volkstam, die haar naam gaf aan de huidige stad, is nauwelijks bekend bij het brede publiek. Maar ook in de kring van archeologen en historici blijven talrijke raadsels bestaan rond dit volk. De omvangrijke hedendaagse literatuur die over de Tungri handelt, kan dit ten overvloede bevestigen.

Als inleiding is het noodzakelijk die aspecten die bepalend waren voor onze studie, toe te lichten. Het betreft hier de precieze omschrijving van het onderwerp in tijd en ruimte, de vraagstelling samen met de status quaestionis en tenslotte de methodische benadering.

1. Voorstelling van het onderwerp.

Sedert het begin van de eerste eeuw n.Chr. tot aan de regering van keizer Diocletianus (284-305), treffen wij Tungri aan in verscheidene provincies van het Westromeinse Rijk: Gallia, Britannia, de Rijn- en Donauprovincies, Africa en Italia.

De Tungri namen tijdens de overgangsjaren van de 1ste eeuw v.Chr. naar de 1ste eeuw n.Chr. de plaats in van de Eburones die tijdens de campagnes van Caesar sterk gedecimeerd werden. De civitas Tungrorum, dit wil zeggen het territorium bewoond door de Tungri, maakte als bestuurseenheid deel uit van de provincia Gallia Belgica. Haar caput was Atuatuca Tungrorum.

Deze studie heeft als doelstelling de betekenis van de Tungri in het Imperium Romanum tijdens het Principaat te onderzoeken. Zij bestaat uit twee delen. Het eerste deel biedt een historisch overzicht van de Tungri, Atuatuca, de civitas en de auxilia Tungrorum op basis van de literaire, epigrafische en numismatische bronnen en de resultaten van het archeologisch onderzoek. Het tweede deel biedt een repertorium van de literaire, epigrafische en numismatische bronnen met een kritische bespreking.

De betekenis van de Tungri in het Imperium Romanum wordt ontwikkeld door middel van drie thema's. In het eerste wordt de geschiedenis van Atuatuca in haar relatie tot de civitas Tungrorum tijdens het Principaat geschetst. Onze bijzondere aandacht gaat vooreerst uit naar het ontstaan van Atuatuca en haar ontwikkeling van een vicus, een gehucht, tot een civitas-hoofdplaats, vervolgens naar de etnische samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum en tenslotte naar haar militaire betekenis.

In het tweede thema onderzoeken wij de aanwezigheid van de Tungri in het Romeinse leger. Zowel de drie alae en vier cohortes Tungrorum als de andere eenheden van het Romeinse leger waarin de leden van deze stam dienden, worden behandeld. Onze aandacht gaat daarbij natuurlijk op de eerste plaats uit naar de auxilia Tungrorum. Hiervan worden eerst het ontstaan, de evolutie en de 'Dislokation' belicht. Vervolgens worden de problematiek van de standplaats en de mobiliteit, de rekrutering en de samenstelling evenals de commandostructuur van deze hulptroepen onderzocht. Tenslotte wordt nagegaan in welke mate de auxilia Tungrorum een belangrijke factor waren in het romaniseringsproces.

In het derde thema gaan wij dieper in op de geografische verspreiding van de Tungri in het Imperium Romanum en stellen wij tevens de vraag naar hun belang in Romeins perspectief. De aandacht gaat hier niet enkel uit naar de militairen, maar ook en vooral naar de civiele bevolking buiten de civitas Tungrorum.

Ieder historisch onderzoek wordt niet enkel door de vraagstelling van de historicus, maar ook door de aard en het aantal van zijn bronnen bepaald. Op de eerste plaats is het archeologisch patrimonium voor deze studie uiterst belangrijk als historische bron. Dit geldt in het bijzonder voor de geschiedenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum. De reden hiervoor dient gezocht te worden in het fragmentarische karakter van de literaire, epigrafische en numismatische bronnen. Ook het archeologisch onderzoek van de verschillende legerkampen waar ooit auxilia Tungrorum werden gekazerneerd, leverde soms belangrijke informatie op. Wij kunnen hier e.g. naar de Vindolanda-tabletten uit Britannia verwijzen, waarvan de redding ondermeer kan toegeschreven worden aan de recente ontwikkelingen in de archeologie.

De epigrafische bronnen zijn voor de studie van de auxilia Tungrorum en de Tungri in de overige hulptroepen van een bijzondere waarde gebleken. Zij werden gerangschikt per provincie, te beginnen met Gallia Belgica, over Britannia naar de Rijn- en Donauprovincies, Africa naar Rome. Deze inscripties werden tot nu toe voornamelijk gepubliceerd in het Corpus Inscriptionum Latinarum, L'Année Epigraphique, Excerpta Romana, Roman Inscriptions in Britain, en voor de civitas Tungrorum Les inscriptions latines de Belgique. Daarnaast vindt men de inscripties terug in talrijke andere bronnenpublicaties, zowel corpora als kortere bijdragen in tijdschriften. Deze

laatste zijn vanwege hun plaatselijk karakter soms zeer moeilijk toegankelijk. Een exhaustief repertorium was tot nu toe voor de Tungri niet beschikbaar.

De antieke historiografie is beduidend minder belangrijk voor ons onderzoek. Onder de voornaamste auteurs kunnen Caesar en Tacitus vernoemd worden. De literaire bronnen worden op chronologische basis gerangschikt. Zij bestrijken Gallia Belgica, Gallia Narbonensis, de Alpes Maritimae, Germania en Britannia. Het is echter onmogelijk om op grond van deze teksten de historische ontwikkeling van de Tungri, de civitas en de auxilia Tungrorum zelfs maar ten dele te reconstrueren. Hoogstens enkele deelaspecten of details kunnen behandeld worden. Hun belang ligt voornamelijk in de ontstaansgeschiedenis van de civitas Tungrorum en de cohortes Tungrorum.

Tenslotte dienen de numismatische bronnen vermeld te worden. Wij denken hier vooral aan de inheemse munten met de ANNAROVE-CI- en de AVAVCIA-legende, beide mogelijk zo genoemd naar de muntmeester, die aan de Tungri worden toegeschreven. Zij zullen echter weinig relevant voor de vraagstelling blijken te zijn.

Het repertorium van de literaire en de epigrafische bronnen bevat de tekst en de vertaling samen met een uitvoerig commentaar. Deze behandelt niet enkel de inhoudelijke problematiek, maar bevat ook een prosopografische en een onomastische ontleding. Bij de inscripties wordt tenslotte eveneens aandacht besteed aan de vindplaats, eventueel met archeologische context, de bewaarplaats, de toestand, een korte beschrijving waarbij aandacht aan het materiaal, de afmetingen en de iconografie wordt geschonken.

Wij hebben reeds terloops gewezen op het fragmentarisch karakter van de beschikbare bronnen. De beperkte literaire overlevering laat geen reconstructie van het historisch gebeuren toe. Ook de epigrafische bronnen maken slechts een summierschets mogelijk, en dit niet enkel vanwege hun bijzonder karakter als informatiebron maar ook doordat slechts een gering aantal monumenten tot ons kwamen. Dit betekent dat wij voor de geschiedenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum vooral beroep zullen doen op de archeologie. Voor de studie van de auxilia Tungrorum dienen wij in hoofdzaak te vertrekken vanuit een nauwkeurige analyse van de inscripties. Uit onze studie zal bijgevolg blijken dat deze bronnen onze vragen niet steeds kunnen beantwoorden. Vaak bevestigen zij slechts wat reeds uit vroeger onderzoek bekend was. Dit betekent tevens dat het noodzakelijk is een dergelijke studie binnen een ruimer kader te plaatsen.

2. Vraagstelling en status quaestionis.

Het historisch onderzoek over Tongeren en de civitas Tungrorum kent een rijke traditie. België's oudste stad heeft inderdaad altijd veel interesse van wetenschappers en amateurhistorici

gekregen. Dit heeft geleid tot een omvangrijke literatuur¹, evenwel van een zeer ongelijke kwaliteit. Tot nu toe schonken de meeste, voornamelijk plaatselijke, vorsers alleen aandacht aan de stad Tongeren en dan nog bijna enkel vanuit archeologisch standpunt. Los daarvan stond de studie van de auxilia Tungrorum. Er werd weinig aandacht geschonken aan een geïntegreerde benadering van de problematiek waarbij de verschillende elementen, nl. de stad, de civitas en de auxilia, als één substantieel geheel werden gezien.

Ons onderzoek vertrok vanuit een aantal belangrijke inhoudelijke vraagstellingen die ook methodologisch een bijzondere impact hadden. De eerste vraag was de wijze waarop een onderwerp, waarvan de verschillende onderdelen traditioneel separaat behandeld werden, benaderd diende te worden. Dit leidde tot de vraag naar de relatie tussen Atuatuca, de civitas Tungrorum en de auxilia Tungrorum.

Dit heeft tot gevolg dat deze status quaestionis in twee delen uiteenvalt. Het eerste deel zal de stand van het onderzoek betreffende Tongeren als hoofdstad van de civitas Tungrorum behandelen. Het tweede deel zal dieper ingaan op de stand van het onderzoek betreffende de auxilia Tungrorum. De problematiek van de bronnen zullen wij behandelen vanuit deze vraagstellingen.

Het belang van deze studie is gelegen in het feit dat de historische evolutie van Atuatuca als caput civitatis Tungrorum en de problematiek van de alae en cohortes Tungrorum als een fundamentele eenheid gezien worden. Vanuit deze totaalvisie kan de vraagstelling verder gedetailleerd worden.

2.1. Atuatuca en de civitas Tungrorum.

Atuatuca en de civitas Tungrorum maakten gedurende de drie eeuwen, die wij in deze studie omvatten, deel uit van de provincia Gallia Belgica in het reusachtige Imperium Romanum. Voorheen was deze streek in belangrijke mate bewoond door de Eburones. De wraakactie van Caesar wegens de smadelijke nederlaag die deze stam aan zijn troepen toebracht, moet verschrikkelijk geweest zijn. De naam van dit volk verdween uit de bronnen en de Tungri namen hun plaats in. Tot nu toe is het probleem van de herkomst en de etnische samenstelling van de Tungri evenwel nooit echt opgelost. Gaat het hier om een Keltisch of een Germaans volk? Is het een nieuw ingeweken volk of veeleer een andere naam voor diegenen die overbleven na de operaties van Caesar? Indien het om inwijkelingen gaat, van waar zijn zij afkomstig?

De oorsprong van de Tungri hangt nauw samen met de problematiek van de pre-Romeinse bevolking in de bestudeerde regio en

¹De literatuur tot 1974 werd op een exhaustieve wijze verzameld door M. LESENNE, Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren (Oudheidkundige repertoria, X), 1975.

de naburige gewesten. En hoewel Caesar op het eerste gezicht een betrouwbare etnografie verschaftte, bleken uit de hedendaagse literatuur, het archeologisch en linguïstisch onderzoek er toch heel wat problemen te bestaan. Vanuit deze vaststelling zullen wij in het eerste hoofdstuk trachten een stand van het onderzoek te schetsen.

Het mag daarbij niet verwonderen dat deze problematiek vooral de Belgische archeologen nauw aan het hart lag. M.E. Mariën¹ en S.J. De Laet² speelden hierbij een belangrijke rol in de interpretatie van het archeologisch onderzoek. Doch ook buitenlandse, vooral Duitse vorsers, volgden deze problematiek met een bijzondere aandacht. Wij citeren hier e.g. H. Ament³, R. Hachman, G. Kossack en H. Kuhn⁴, H. Von Petrikovits⁵, H. Birkhan⁶ en G. Neumann⁷. Zij benaderden de problematiek zowel vanuit historisch en linguïstisch als vanuit archeologisch standpunt. Hierbij besteedden zij in belangrijke mate aandacht aan de Jastorf-Kultur, een geheel van archeologische groepen in Noord- en Midden-Duitsland, die aan de oorsprong van het Germanendom ligt. Een belangrijke bijdrage in dit kader is de studie van G. Schwantes over de Jastorf-Kultur en de Latène⁸.

De wortels van de Tungri dienen vermoedelijk bij de Germani cisrhenani gezocht te worden. Dit volk duikt op in die woelige jaren die volgden op de Romeinse veroveringen. De discussie over de al dan niet historisch correcte interpretatie van hun

¹M.E. MARIEN, Belgica antiqua. De stempel van Rome, 1980 geeft in zijn inleidende hoofdstukken zijn visie op deze problematiek.

²S.J. DE LAET, La Belgique d'avant les Romains, 1982.

³H. AMENT, Der Rhein und die Ethnogenese der Germanen, in Prähistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 37-47.

⁴R. HACHMAN, G. KOSSACK & H. KUHN, Völker zwischen Germanen und Kelten, 1962. Rec. door K. KRAFT, in Germania, 42, 1963, p. 313-320.

⁵H. VON PETRIKOVITS, Germani cisrhenani, in Germanenprobleme, p. 88-106.

⁶H. BIRKHAN, Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit. Der Aussagewert von Wörtern und Sachen für die frühesten keltisch-germanischen Kulturbeziehungen, 1970.

⁷G. NEUMANN, Germani cisrhenani - die Aussage der Namen, in Germanenprobleme, p. 107-129.

⁸G. SCHWANTES, Jastorf und Latène, in Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 1, 1955, p. 75-112.

immigratie is evenwel nog steeds niet beslecht¹.

Ondanks de omvangrijke literatuur vertoont ook onze kennis van het antieke Tongeren veel lacunes. Verscheidene oorzaken kunnen hiervoor aangewezen worden. Op de eerste plaats zijn er onvoldoende literaire bronnen voorhanden die het historisch raam kunnen uitzetten. Antieke auteurs hebben deze stad en haar bevolking slechts zeer zelden vermeld. Een systematische verhandeling op basis van de antieke historiografen is bijgevolg onmogelijk samen te stellen.

Daarnaast is er de evolutie van de archeologie als wetenschap die tot voor enkele decennia meer aandacht schonk aan het mooie object in plaats van aan de 'archeologische context' als historische bron. Hierdoor ging veel informatie onherroepelijk verloren. Sedert de ontwikkeling van de nieuwe archeologische technieken, het invoeren van het interdisciplinair onderzoek en het verleggen van de aandacht naar de 'totale geschiedenis', trad hierin gelukkig een kentering op. Voor Tongeren is deze kentering evenwel nog vrij recent.

Een derde reden ligt in de problematiek van het archeologisch onderzoek in historische stadskernen. Haar moeilijkheden liggen op de eerste plaats in de te kleine beschikbare oppervlakten om op te graven, de post-Romeinse verstoringen en het voortdurende belangenconflict tussen enerzijds de archeologen en anderzijds de economische en privé sector. Tenslotte dient de oorzaak van deze problematiek gezocht te worden in een gebrek aan financiële middelen en personeel die voor het archeologisch onderzoek de afgelopen jaren vrijgemaakt konden worden. Het antieke Tongeren bezat evenwel een oppervlakte van 100 tot 150 ha. vanaf de 2de eeuw omringd door wallen van 4544 m lengte². Hierdoor alleen al was zij een relatief belangrijke Romeinse stad en is zij nu één van de belangrijkste archeologische sites van België. Dit archeologisch onderzoek van Tongeren heeft evenwel tengevolge van die situatie een aanzienlijke achterstand opgelopen, zeker in vergelijking met gelijkaardige steden in de ons omringende landen zoals bv. Trier, Bonn of Nijmegen. Het is slechts sedert 1986 dat door middel van het 'Project stadskernonderzoek Tongeren' onder de wetenschappelijke leiding van het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, in samenwerking met het Provinciaal Gallo-Romeins Museum en de stad Tongeren, er naar aanleiding van infrastructuurwerken grotere oppervlakten archeologisch onderzocht kunnen worden. De doelstelling bestaat er op dit ogen-

¹Hierover e.g. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 27 & W. VANVINCKENROY-E, Tongeren, p. 20. Voor een gedetailleerde status quaestionis, zie verder supra p. 79 e.v.

²Ter vergelijking: de Romeinse muur van Keulen had slechts een lengte van 3911 m en omsloot 97 ha. Deze van Trier mat evenwel 6418 m en omsloot 285 ha. Zie dienaangaande P. BEDON, R. CHEVALIER & P. PINON, Architecture et urbanisme en Gaule romaine, II. L'urbanisme en Gaule romaine (52 av. J.-C. - 486 ap. J.-C.), 1988, p. 127 & 250.

blik in ca. 20 % van het bodemarchief dat jaarlijks bedreigd wordt, op te graven alvorens het verdwijnt¹.

Tenslotte kunnen deze lacunes toegeschreven worden aan een te beperkte vraagstelling. Deze is gedurende jaren kenmerkend geweest voor het onderzoek van vooral de plaatselijke vorsers. Zij vertrokken hoofdzakelijk vanuit de stad als archeologische site. De civitas en haar bevolking werden evenwel verwaarloosd. Hierdoor werden ook niet alle bronnen van informatie die voorhanden zijn, op een relevante wijze in het onderzoek betrokken. Dit had tot gevolg dat de resultaten van de bronnenstudie te weinig in een breder perspectief werden geplaatst.

De beschikbare informatie over Tongeren bestaat bijgevolg voornamelijk uit de resultaten van het archeologisch onderzoek ter plaatse. Dit laatste kent te Tongeren reeds een bijzondere traditie die teruggaat tot het einde van de 18de eeuw met de opzoekingen van ondermeer Abbé Van Muysen².

In feite werd tot de eerste decennia van de 20ste eeuw de archeologie te Tongeren voornamelijk beoefend door verzamelaars en amateurarcheologen. Het verzamelen van vondsten vormde in feite de finaliteit van hun onderzoek dat voor deze vorsers eerder het karakter van een spannend avontuur had. Zij schonken veel minder aandacht aan de archeologische context waarin het voorwerp zich bevond. Gezien het feit dat de archeologie als wetenschap nog volledig tot ontwikkeling moest komen, kon van deze vorsers evenwel geen ander uitgangspunt verwacht worden. Hun speurtochten waren dan ook vooral gericht op de grafvelden rond de stad, waar de kans op een mooie vondst natuurlijk het grootst was. Op die manier kwamen bijzondere verzamelingen tot stand zoals bv. de 'collectie DE RENESSE-BREIDBACH'³ die als één van de grootste mag beschouwd

¹Betreffende deze problematiek, zie J. KUNOW, W.M. KOCH, J.-M. LEOTARD, T.A.S.M. PANHUYSEN & A. VANDERHOEVEN, Plaats van handeling: stad. Stedebouwkundige ontwikkeling en het belang van Archeologische monumentenzorg, in Spurensicherung, p. 185 e.v., voor Tongeren in het bijzonder p. 206 e.v.

²VAN MUYSEN, Avis à Messieurs les Antiquaires, avec indications de médailles romaines très-rares, et de quelques découvertes récemment faites à Tongres, in L'Esprit des Journaux, december 1782, p. 263-266.

³De verschillende veilingskatalogen geven een zeker idee van de omvang van deze verzameling. Catalogue d'une superbe collection d'antiquités romaines, grecques, celtes, germanes, gauloises etc., faisant partie du magnifique cabinet délaissé par feu M. le Comte Clemens Wenceslas de Renesse-Breidbach, Vente à Anvers, le 31 mai 1836; Catalogue du cabinet de médailles romaines délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Ire partie - Médailles d'or. Vente à Gand, le 7 novembre 1863; Catalogue de la belle et nombreuse collection d'antiquités de tous genres, précédée de quelques lots de bonnes gravures délaissée par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Seconde partie. Vente à Gand, les 3-4 mars 1864; Catalogue de la

worden. Dit betekent echter ook dat er op dat ogenblik geen echt wetenschappelijke doelstellingen geformuleerd werden die als leidraad konden fungeren voor het archeologisch onderzoek.

Het mag dan ook niet verwonderen dat de publikaties die uit dit onderzoek voortvloeiden, voornamelijk aandacht hadden voor het object en de monumentale resten. Enkele vooraanstaande vertegenwoordigers zoals F. Huybrigts, J. Paquay en H. Schuermans dienen hier toch vermeld te worden. Uit de studie van deze vorsers, die allen werkzaam waren in de schoot van de 'Société Scientifique et Littéraire du Limbourg' en het 'Institut Archéologique Liégeois', groeiden inderdaad de eerste syntheses. F. Huybrigts¹ en J. Paquay² vertrokken daarbij vooral vanuit de resultaten van hun archeologisch onderzoek. Zij wensten op de eerste plaats een overzicht te bieden van de toenmalige kennis van de stad op basis van hun persoonlijke archeologische campagnes en opzoekingen. H. Schuermans³ echter schonk ook een bijzondere aandacht aan de epigrafie en stelde het eerste repertorium van opschriften met betrekking tot de Tungri samen. Deze publikaties hebben op dit ogenblik nog slechts een historische waarde als bron voor de studie van de archeologische methodiek en als inventaris van oude archeologische vondsten. Hun interpretaties waren echter vaak foutief en zijn nu meestal volledig achterhaald.

Het is inmiddels duidelijk dat deze vroege periode gekenmerkt

belle et nombreuse collection d'antiquités en tous genres, délaissée par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Troisième et dernière partie. Vente à Gand, les 25-26 avril 1864; Catalogue du superbe cabinet de médailles romaines, délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. 2e partie - Médailles impériales en argent et en bronze. Vente à Gand, 27 avril 1864; Catalogue du superbe cabinet de médailles romaines, délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. 3e partie - Médailles consulaires, impériales et byzantines en argent et en bronze. Vente à Gand, les 23-24 août 1864; Catalogue du superbe cabinet de médailles gauloises, délaissé par feu M. le Comte de Renesse-Breidbach. Vente à Gand, les 13-14 mars 1865. Een dergelijke verzameling ligt trouwens aan de basis van de collectie van het Gallo-Romeins Museum van de Provincie Limburg te Tongeren, nl. deze van Baron de Schaetzen. De meeste dergelijke collecties werden evenwel op veilingen definitief verspreid.

¹Zie F. HUYBRIGTS, Tongres et ses environs pendant l'occupation romaine et franque, in BSSLL, 19, 1901, p. 5-64 en vooral Tongres, la ville antique, sa voirie primitive, ses relations commerciales et industrielles. L'occupation de la Tongrie dans l'antiquité, in BSSLL, 38, 1923, p. 5-233.

²Van J. PAQUAY onthouden wij vooral Aperçu historique sur la ville de Tongres, in BSSLL, 29, 1911, p. 5-277 en Tongeren voorheen. Geschiedkundige schets, 1934.

³H. SCHUERMANS, Epigraphie romaine de la Belgique, in BCRAA, 29, 1890, p. 227-306; IDEM, Soixante inscriptions romaines relatives aux anciens Tungres, in BSSLL, 11, 1870, p. 4-44; BSSLL, 12, 1872, p. 5-12; BSSLL, 14, 1878, p. 95-107.

werd door een onvoldoende ontwikkelde archeologische methode en een gebrekkige vraagstelling. Hierin kwam in de jaren 1930 vooral onder impuls van H. Van de Weerd en J. Breuer enige verandering. De ontwikkeling van de archeologische methodiek kreeg een nieuwe dynamiek. Tevens trachtte men een aanvang te maken met een systematisch onderzoek naar de bewoning in de binnenstad¹. Ondanks het feit dat de resultaten die bereikt werden, nog fragmentarisch bleven, was deze evolutie van een bijzonder belang voor het verdere archeologisch onderzoek van de stad. Tevens stelt men vast dat H. Van de Weerd het onderzoek verruimde tot op het niveau van de civitas Tungrorum waaraan hij reeds in 1914 een studie wijdde². Deze is nu uiteraard verouderd.

Ondertussen publiceerde K. Scherling in 1948 zijn merkwaardig artikel over de Tungri³. Deze auteur ging duidelijk verder dan H. Van de Weerd 30 jaren vroeger. Zijn aandacht bleef inderdaad niet beperkt tot Atuatuca en de civitas Tungrorum, maar ging ook uit naar de Tungri buiten de civitas en naar de auxilia Tungrorum. Hij omvatte in deze beknopte bijdrage, die zich in feite tot een status quaestionis beperkte, de totale problematiek van de Tungri en hun civitas. Ondanks het feit dat de recente ontdekkingen in dit artikel uiteraard niet aanwezig zijn, mag deze bijdrage vanwege haar benaderingswijze nog steeds als fundamenteel voor de geschiedenis van de Tungri en de civitas Tungrorum beschouwd worden.

In de jaren 1960 en 1970 kon het archeologisch onderzoek opnieuw enkele belangrijke resultaten boeken onder impuls van de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen en de Archeologische Buitendienst van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Belangrijke projecten die onder leiding van J. Mertens en W. Vanvinckenroye uitgevoerd werden zijn het onderzoek van de beide stadswallen⁴, het tempelcomplex in de noordwest-sector van de stad⁵, de horrea ten zuidwesten van de stad⁶

¹Zie e.g. J. BREUER & H. VAN DE WEERD, Les fouilles de Tongres de 1934 et 1935 (Rapport provisoire), in AC, 4, 1935, p. 489-496; IDEM, Fouilles de Tongres en 1937, in AC, 7, 1938, p. 349-350; IDEM, Tongres, in AC, 13, 1944, p. 140-141.

²H. VAN DE WEERD, De civitas Tungrorum, 1914.

³K. SCHERLING, Tungri, in RE, VII, A, 1948, kol. 1345-1359.

⁴J. MERTENS, De Romeinse stadsmuren te Tongeren, in AC, 30, 1961, p. 176 & 520; IDEM, Tongeren: laat-Romeinse stadsmuur, in Archeologie, 1968, 2, p. 86; W. VANVINCKENROYE, Tongeren: onderzoek nabij de IVE eeuwse stadswal, in Archeologie, 1971, 1, p. 14-15.

⁵J. MERTENS, Tongeren: Gallo-Romeinse tempel, in Archeologie, 1964, 2, p. 85-86; IDEM, Een Romeins tempelcomplex te Tongeren, in Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 9, 1967-68 (1968), p. 101-106.

en vooral ook de zuidwest-necropool¹. Tevens hadden de beide vorsers een bijzondere aandacht voor de problematiek van het ontstaan van de Romeinse stad. Tegelijk investeerde M. Vanderhoeven samen met P. de Schaetzen bijzonder veel energie in verscheidene materiaalstudies, voornamelijk over het Romeinse glas en de terra sigillata². Het archeologisch onderzoek tijdens het begin van de jaren 60 gaf stof voor de ontwikkeling van de theorie dat het ontstaan van Tongeren toe te schrijven was aan een militaire inplanting. Hieraan werd trouwens ook de laatste jaren opnieuw bijzonder veel aandacht geschonken door W. Vanvinckenroye³ die op basis van zijn archeologisch onderzoek in de stad meende te mogen besluiten dat een militair kamp aan de grondslag van het ontstaan van Tongeren lag. Deze visie werd genuanceerd door J. Mertens⁴ die ook aan economische aspecten aandacht schonk. Sedert een aantal jaren wordt de militaire these niet langer onvoorwaardelijk aanvaard. Wegens het ontbreken van militaire archaeologica, waarop trouwens ook J. Mertens wees, werden recent ernstige twijfels geuit vooral door G. De Boe, A. Vanderhoeven

⁶J. MERTENS & W. VANVINCKENROYE, Een Romeins gebouwencomplex extramuros te Tongeren, 1975.

¹W. VANVINCKENROYE, Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren, 1963; IDEM, Tongeren: onderzoek van het zuidwest grafveld, in Archeologie, 1969, 2, p. 67; IDEM, Enkele Romeinse graven uit Tongeren, 1970; IDEM, Tongeren: onderzoek Z.W.-begraafplaats, in Archeologie, 1973, 2, p. 77; IDEM, Tongeren: zuidwest-begraafplaats, in Archeologie, 1974, 2, p. 84-85; IDEM, De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren: opgravingen 1972-1981, 1984.

²P. DE SCHAEZTEN & M. VANDERHOEVEN, La terra sigillata à Tongres. I. La sigillata ornée, in BIAL, 70, 1953-54 (1955), p. 5-284; IDEM, De Romeinse lampen in Tongeren, in OLL, 11, 1956, p. 5-29; IDEM, De terra sigillata te Tongeren. II. De voormalige verzameling Baron de Schaetzen in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren. Analytische inventaris van de stempels, 1964; M. VANDERHOEVEN, De Romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Het Romeins glas uit Tongeren van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1962; IDEM, De Terra sigillata te Tongeren. III. De Italische terra sigillata, in Helinium, 7, 1967, p. 32-64; IDEM, Terre sigillé de Tongres décorée et signée, in Hommages à M. Renard, coll. Latomus, 103, 1969, p. 622-636; IDEM, De terra sigillata te Tongeren. V. De radjessigillata, 1979; W. VANVINCKENROYE, Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren, 1967, heruitgegeven in een herziene uitgave in 1991.

³W. VANVINCKENROYE, Sporen van een Romeins kamp te Tongeren, in Limburg, 43, 1964, p. 250-251; IDEM, Opgravingen te Tongeren 1963-1964 door het Provinciaal Gallo-Romeins Museum, 1965, p. 26 e.v.; IDEM, Tongeren, p. 27 e.v. Vgl. verder p.

⁴J. MERTENS, The Military origins of Some Roman Settlements in Belgium, in Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Sheppard Frere, 1983, p. 157-158; IDEM, Naissance d'une ville: Atuatuca Tungrorum-Tongres, in Revue Archéologique de Picardie, 1984, p. 41-48.

en G. Vynckier¹. Deze problematiek werd door J. Mertens en H. Thoen in het ruimer kader van de uitbouw van de Romeinse militaire infrastructuur tijdens het vroege Principaat geplaatst².

Tijdens dezelfde periode vroeg de Franse Historische School een bijzondere aandacht voor 'totale geschiedenis'³. Men beperkte zich niet langer tot 'l'histoire événementielle', maar legde zich ook toe op het onderzoek van de economische en sociale processen waarbij men de relatie met de culturele verschijnselen niet uit het oog verloor. Hiervoor dient men evenwel al de beschikbare bronnen aan te spreken. De epigrafische teksten werden reeds enkele malen aangeduid als een belangrijke bron voor het historisch onderzoek van de bestudeerde regio. Sedert de samenstelling van het volume XIII van het Corpus Inscriptionum Latinarum werden de inscripties van de civitas Tungrorum pas in 1985 op een systematische wijze verzameld en becommentarieerd door A. Deman en M.-Th. Raepsaet-Charlier. De opschriften betreffende de Tungri buiten de civitas Tungrorum werden hierin evenwel buiten beschouwing gelaten⁴. Zij bleven verspreid over de verschillende delen van het Corpus Inscriptionum Latinarum en een belangrijk aantal separate studies. Het onomastisch onderzoek voor de civitas Tungrorum werd in eerste instantie door L. Weisgerber gevoerd⁵. Zijn bevindingen werden door M.-Th. Raepsaet-Charlier en A. Deman geactualiseerd. En behalve door deze laatste auteurs werd er tot nu toe weinig of geen aandacht besteed aan een prosopografisch onderzoek van de bevolking van de civitas Tungrorum. Ten gevolge van de gewijzigde visie op het historisch onderzoek onderging ook de archeologische methodologie een sterke evolutie die zich vooral bij de start van het

¹A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, in AB, III, 1987, p. 127-138; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, Het oudheidkundig onderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren 1987, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 107-120. Aangaande deze problematiek, zie uitvoerig A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Het project "Stads onderzoek" te Tongeren. De oudste (?) bewoning, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 1-7; IDEM, in Spurensicherung, p. 387 e.v.

²J. MERTENS, Military Origins en IDEM, Naissance; H. THOEN, Römische Militäranlagen im westbelgischen Raum. Ein status quaestionis, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 49-59.

³Zie dienaangaande G. DUBY, Richtingen in het historisch onderzoek, in De Middeleeuwen en andere essays, 1990, p. 227-252.

⁴A. DEMAN & M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, Inscriptions Latines de Belgique, 1985.

⁵L. WEISGERBER, Zum Namengut der Germani cisrhenani, in Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln, 155/156, 1945, p. 35-61 = Rhenania germano-celtica, 1969, p. 275-296.

stadskernonderzoek in 1986 ook te Tongeren zou doorzetten¹. De archeozoölogie en de archeobotanica werden een belangrijk element in het archeologisch bedrijf en leverden voor Tongeren alleszins bijzondere resultaten op. Voor een synthese betreffende de landbouw, de veeteelt en de handel op basis van deze resultaten is het evenwel nog te vroeg.

De recente archeologische ontdekkingen gaven in 1975 aanleiding tot een nieuwe, meer uitgebreide synthese door W. Vanvinckenroye². De auteur vertrok evenwel niet vanuit die nieuwe invalshoeken van het historisch onderzoek, noch ontwikkelde hij een nieuwe visie. Hij beperkte zich er evenwel toe een overzicht, een leesbare inventaris, op basis van de recente opgravingen samen te stellen. De publikatie was trouwens naar een breder publiek toe geschreven zodat het onmogelijk was bepaalde problemen op een meer fundamentele wijze te behandelen. Hierdoor bleef de nood aan een uitvoerige wetenschappelijke synthese bestaan. De vraagstelling dient derhalve verruimd en in een breder perspectief geplaatst te worden. Want ook nu nog zijn in de verdere historische evolutie van de stad niet alle schakels bekend. Integendeel, de bestaande syntheses bieden nog steeds slechts de grote lijnen van haar historische ontwikkeling. De problematiek is hier vooral gesitueerd op het vlak van het archeologisch onderzoek. De fundamentele vragen die hier gesteld worden, zijn van materiële aard. Welk is de structuur en het bewoningspatroon van de stad? Waar bevinden zich de openbare functies? Waar kan men de verschillende economische activiteiten lokaliseren? Op basis van welke archeologische criteria kan men een sociale stratificatie van de bevolking doorvoeren?

In het kader van deze status quaestionis dient men toch wel de aandacht te vestigen op enkele opmerkelijke vaststellingen. Sedert de studie van K. Scherling in 1948 werd het functioneren van Atuatuca inderdaad nauwelijks nog geplaatst binnen het bredere kader van de civitas en de provincia. Men besteedde wel bijzondere aandacht aan het ontstaan van de stad binnen het kader van de militaire politiek van Augustus. En ook de handelsrelaties genoten een ruime aandacht, met name voor wat betreft het aardewerk, de terracottabeeldjes, het glas en de graanexploitatie³. De probeemstelling, zoals zij bij K. Scherling voor de eerste maal naar voor kwam, werd evenwel tot op heden nauwelijks uitgediept.

Hoewel Tongeren een caput civitatis was, besteedde men relatief weinig aandacht aan de civitas als bestuurseenheid en de mogelijke functies die de stad in dit kader vermoedelijk opnam. Voor een algemeen overzicht van deze civitas dient men

¹Zie supra p. 18-19.

²W. VANVINCKENROYE, Tongeren Romeinse stad, 1975. Een volledig herwerkte uitgave verscheen in 1985.

³Vgl. e.g. W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 79 e.v.

bovendien een beroep te doen op algemene syntheses studies die Romeins België tot onderwerp hebben¹. Welk zijn het statuut en de opdrachten van Atuatuca? Welk is haar relatie met de civitas en de andere delen van het Imperium Romanum? Welk is haar economische en culturele betekenis? Deze vragen kwamen in feite nauwelijks op een fundamentele wijze aan bod. Ook de vraag tot welke provincie deze civitas hoorde, werd niet vaak gesteld, zelfs niet in de syntheses studies gewijd aan Tongeren. Een nu verouderd artikel van L. Van de Weerd behandelde voor de eerste maal deze problematiek op een fundamentele wijze². Pas naar aanleiding van het opschrift van Bulla Regia (Hammam-Derradji) in Africa Proconsularis dat voor de eerste maal in 1960 gepubliceerd werd, genoot deze problematiek de belangstelling die zij verdiende³.

Ook in het onderzoek van Atuatuca Tungrorum zelf wordt men voortdurend met talrijke, onopgeloste vragen geconfronteerd. Op de eerste plaats stelt zich de problematiek rond het ontstaan en de militaire betekenis zowel van de stad als van de civitas. Is het in het kader van het huidig archeologisch onderzoek nog mogelijk de oorsprong van Atuatuca terug te voeren op een militair kamp? Maar ook de vragen naar de lokalisatie van het forum en de openbare gebouwen, een gedetailleerde invulling van de plattegrond van de stad, enz. blijven open.

Tenslotte is het opvallend dat de geschiedenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum meestal benaderd werd vanuit het archeologisch onderzoek. Men besteedde weinig aandacht aan de literaire en epigrafische bronnen. Ook het prosopografisch en onomastisch onderzoek werd weinig toegepast.

2.2. De auxilia Tungrorum.

Een tweede facet van deze verhandeling bestaat uit de uitdieping van de historiek en de problematiek van de alae en cohortes Tungrorum. Deze hulp troepen werden tot nu toe steeds los van Atuatuca en de civitas Tungrorum bestudeerd. In ieder geval bieden de auxilia Tungrorum bijzonder veel stof tot discussie.

¹E.g. M.E. MARIEN, Belgica antiqua. De stempel van Rome, 1980; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen in de Nederlanden, in Algemene geschiedenis der Nederlanden, I, 1982, p. 21-98; E.M. WIGHTMAN, Gallia Belgica, 1985. Voor een status quaestionis verwijzen wij in het bijzonder naar M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica et Germania Inferior. Vingt-cinq années de recherches historiques et archéologiques, in ANRW, II, 4, 1975, p. 3-299.

²L. VAN DE WEERD, Civitas Tungrorum en Germania Inferior, in AC, 4, 1935, p. 175-189.

³FA, 13, 1960, p. 285-286. De volledige bibliografie vindt men onder 2.13.1.1.

De Tungri leverden aan het Romeinse leger blijkbaar bijzonder waardevolle militairen. Niet minder dan drie alae en vier cohortes werden naar deze stam genoemd: de ala I Tungrorum, de ala I Tungrorum Frontoniana, de ala I Asturum et Tungrorum, de cohors I Tungrorum milliaria, de cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l., de cohors III Tungrorum en tenslotte de cohors IV Tungrorum milliaria. Daarnaast leverde deze civitas ook militairen aan verscheidene andere eenheden. Deze auxilia maakten uiteraard deel uit van het Romeinse leger en kunnen hiervan niet losgezien worden. De vraagstelling betreffende de alae en cohortes Tungrorum heeft trouwens vaak een dergelijk fundamenteel karakter dat zij ook voor de andere Romeinse auxilia van belang is.

De studie van de alae en cohortes Tungrorum dient bijgevolg gesitueerd te worden in het kader van het onderzoek van de Romeinse hulptroepen. Wij wensen hier evenwel allerm minst een exhaustieve status quaestionis van de auxilia samen te stellen. Wel wensen wij hier dienaangaande enkele krachtlijnen uit te zetten die toelaten de problematiek van de auxilia Tungrorum beter te situeren.

De laatste maal dat een repertorium van al de Romeinse hulptroepen werd samengesteld, dateert reeds van het einde van de vorige en het begin van deze eeuw. Op dat ogenblik publiceerde C. Cichorius in de Pauly Wissowa Realencyclopädie de twee artikels die de toenmalig bekende alae en cohortes, waaronder ook deze der Tungri, inventariseerden¹. Een weinig later publiceerde G.L. Cheesman zijn synthese over de Romeinse hulptroepen. Hij stelde geen inventaris samen, maar benaderde de auxilia vanuit hun functioneren². Sedertdien waren de auxilia nog vaak het onderwerp van uiteenlopende studies. Nooit werden zij evenwel in hun totaliteit behandeld. Steeds ging het om één of ander deelaspect. G. Alföldy³, J. Benes⁴, P.A. Holder⁵, B. Lőrincz⁶, J.M. Roldan Hervas⁷, E. Stein⁸ en W.

¹C. CICHORIUS, Ala, in RE, I, 1894, kol. 1223-1270; IDEM, Cohors, in RE, IV, 1900, kol. 231-355.

²G.L. CHEESMAN, The Auxilia of the Roman Imperial Army, 1914.

³G. ALFÖLDY, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, in ActArchHung, 14, 1962, p. 259-296; IDEM, Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior, 1968.

⁴J. BENES, Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im unteren Donaauraum und in den angrenzenden Gebieten, 1978.

⁵P.A. HOLDER, The Roman Army in Britain, 1982.

⁶B. LŐRINCZ, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Pannonien in der Prinzipatszeit, aangekondigd voor 1993.

Wagner¹ behandelden de problematiek van de Romeinse hulptroepen ondermeer vanuit een geografische afbakening. In deze publikaties worden ook de Tungri en de auxilia Tungrorum summier behandeld. Een dergelijke benadering treft men trouwens vaker aan bij kortere bijdragen naar aanleiding van de publikatie van een diploma militare². D.B. Saddington³ en P.A. Holder⁴ van hun kant benaderden de problematiek van de auxilia vanuit hun ontwikkeling binnen een chronologisch strikt afgelijnde en beperkte periode. Hij schetste de ontwikkeling van de Romeinse hulptroepen vanaf Caesar tot Vespasianus. Tenslotte werden de auxilia bestudeerd vanuit een bepaalde deelproblematiek. Zonder hier volledigheid te willen nastreven, kunnen wij enkele belangwekkende studies als voorbeeld citeren. K. Kraft schonk zo bv. uitsluitend aandacht aan de rekrutering van militairen voor de hulptroepen aan de Rijn en de Donau⁵. A. Von Domaszewski en B. Dobson bestudeerden uitvoerig de commandostructuur van het Romeinse leger⁶. In dit kader publiceerde H. Devijver zijn prosopografisch onderzoek naar de Romeinse ridderofficieren⁷. Ondermeer A. Von

¹J.M. ROLDAN HERVAS, Hispania y el ejército romano. Contribucion a la historia social de la Espana antigua, 1974.

²E. STEIN, Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat, 1932.

³W. WAGNER, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, 1938.

⁴Zie bv. A. RADNÓTI & L. BARKÓCZI, The Distribution of Troops in Pannonia Inferior During the 2nd Century A.D., in ActArchHung, 1, 1951, p. 191-230.

⁵D.B. SADDINGTON, The Development of the Roman Auxiliary Forces from Augustus to Trajan, in ANRW, II, 3, 1975, p. 176-201; IDEM, The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79), 1982.

⁶P.A. HOLDER, Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan, 1980.

⁷K. KRAFT, Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, 1951.

⁸A. VON DOMASZEWSKI, Die Rangordnung des römischen Heeres, BeihBJ, 14, 1967, met een uitgebreide inleiding door B. DOBSON. Zie in dit kader ook B. DOBSON, Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges, 1978.

⁹H. DEVIJVER, Prosopographia militiarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, 4 dln., 1976-1987; IDEM, The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army, 2 dln, Mavors, VI & IX, 1989-1992.

Domaszewski¹ en E. Birley² behandelden uitvoerig de religie in het Romeinse leger. De benadering van de Romeinse hulptroepen vanuit een volk of een volksstam vinden wij vooral bij M. Bang³ en L. Van de Weerd⁴ terug. Dergelijke probleemstellingen worden ook vaak in uiteenlopende, kortere studies behandeld die evenwel dikwijls van een fundamentele invloed bleken te zijn⁵. Tenslotte dient men hier te wijzen op het belang van de studie van de limesproblematiek. Van dit belang getuigen de talrijke initiatieven, de limescongressen en hun publicaties, die dienaangaande genomen of gepubliceerd worden⁶. Een algemene synthese van de limesproblematiek biedt J.C. Mann, aangevuld door V.A. Maxfield⁷.

Binnen dit ruime kader situeert zich de studie van de auxilia Tungrorum. Er werden tot nu toe weinig fundamentele studies gewijd aan hulptroepen die uit éénzelfde stam of volk gelicht werden⁸. Bovendien schonken de studies, die aan dergelijke eenheden gewijd waren, weinig of geen aandacht aan hun relatie tot de civitas waar zij gelicht werden, noch werden al de aspecten van de militaire problematiek volledig uitgediept. De verklaring dient echter meestal gezocht te worden in de doelstelling zelf van de studie.⁹

Dit geldt ook voor de auxilia Tungrorum. Deze alae en cohortes zijn uiteraard aanwezig in talrijke syntheses, ondermeer ook

¹A. VON DOMASZEWSKI, Die Religion des römischen Heeres, 1895.

²E. BIRLEY, The Religion of the Roman Army: 1895-1977, in ANRW, II, 16, 2, p.

³M. BANG, Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I, 1906.

⁴L. VAN DE WEERD, De Belgen in het Romeinsche leger, in AC, 5, 1936, p. 341 e.v. en 6, 1937, p. 71 e.v. Betreffende de Tungri zie infra en de bibliografie onder 2.4.

⁵Zie e.g. de reeks Mavors, Roman Army Researches waarin men bundelingen van artikels terugvindt van o.m. M.P. Speidel, G. Alföldy, E. Birley, H. Devijver, A. Mocsy. Zie ook R.W. DAVIES, Service in the Roman Army, 1989.

⁶Zie e.g. de Limes-Studien en de Roman Frontier Studies.

⁷J.C. MANN, The Frontiers of the Principate, in ANRW, II, 1, 1974, p. 508-733. Vgl. ook V.M. MAXFIELD, The Frontiers of the Roman Empire: Some Recent Work, in JRA, 2, 1989, p. 334-346.

⁸Vgl. e.g. M. BANG, Die Germanen im römischen Dienst, 1906; L. VAN DE WEERD, De Belgen in het Romeinse leger, in AC, 5, 1936, p. 341 e.v. & AC, 6, 1937, p. 71 e.v.

⁹K. STROBEL, Anmerkungen zur Geschichte der Batavenkohorten in der hohen Kaiserzeit, in ZPE, 70, 1987, p. 271-292.

in diegene die boven geciteerd werden. Slechts weinig artikels werden evenwel gewijd aan de auxilia Tungrorum alleen.

H. Schuermans stelde op het einde van de vorige eeuw een eerste maal een systematisch overzicht samen van de auxilia Tungrorum naar aanleiding van de publikatie van het epigrafisch materiaal betreffende de Tungri¹. Hij beperkte zich evenwel tot de weergave van de opschriften en een korte commentaar. Tot op heden werd een gelijkaardige bronnenverzameling trouwens niet meer samengesteld.

Deze publikatie is ondertussen totaal achterhaald. Sedertdien groeide het bronnenmateriaal op een bijzondere wijze aan waardoor de studie van de alae en cohortes Tungrorum, en natuurlijk ook de auxilia in het algemeen, aanzienlijke vooruitgang boekte. Dit zal ook in het volgende overzicht tot uiting komen. Problematisch is evenwel dat deze resultaten zeer separaat en vaak in korte, moeilijk toegankelijke notities gepubliceerd werden.

Hoe kan deze specifieke vraagstelling geschetst worden? In een eerste hoofdstuk van deze verhandeling wordt dieper ingegaan op de geschiedenis en de opeenvolgende standplaatsen van deze hulptroepen. Hoe zijn deze eenheden ontstaan? Welke evolutie maakten zij door? Waar werden zij ingezet? Welke opdrachten hebben zij eventueel uitgevoerd? Nauw hiermee verbonden zijn de vragen naar de transfers van de verschillende eenheden en de mechanismen die hierachter schuilgaan. Welk zijn de aanleidingen voor de troepenverplaatsingen, eventueel ook voor vaste standplaatsen? Welke militaire noodzaak en politieke besluitvorming gaat hierachter schuil? De studie van dergelijke elementen, vooral binnen de bredere context van het gehele Romeinse leger, is bijzonder belangrijk. Militaire initiatieven en troepenverplaatsingen worden immers ondermeer bepaald door de politieke keuze van de Romeinse machthebbers evenals door de gebeurtenissen langs de limes. De auxilia Tungrorum evenwel spelen hierin evenwel slechts een kleine rol.

Een eerste, meer uitgebreide, synthese gewijd aan de Tungri in het Romeinse leger werd in 1914 samengesteld door H. Van de Weerd². Hierin schonk hij niet enkel aandacht aan de historie van de alae en cohortes Tungrorum en de Tungri die in andere eenheden geattesteerd werden, maar ook aan de romanisering die onder impuls van de militaire dienst in het Romeinse leger plaatsvond. De resultaten van deze studie

¹H. SCHUERMANS, Soixante inscriptions romaines relatives aux anciens Tungres, in BSSLL, 11, 1870, p. 5-44; BSSLL, 12, 1872, p. 5-12; BSSLL, 14, 1878, p. 95-107.

²H. VAN DE WEERD, Les Tungri dans l'armée romaine, in Mélanges offerts à C. Moeller, 1914, p. 50 e.v.

herneemt hij in 1915 in een artikel over de Tungri in het 'buitenland'¹. Een echte diepgang vindt men evenwel niet in de beide overzichten. Hiervoor bleven zij te oppervlakkig in hun benadering van de problematiek.

In 1936 en 1937 actualiseert zijn dochter L. Van de Weerd de geschiedenis van de auxilia Tungrorum in het kader van een syntheseartikel over de Belgen in het Romeins leger². Ook hier wordt de studie gekenmerkt door een eerder oppervlakkige benadering van de problematiek. Fundamentele nieuwigheden komen hierin alleszins niet voor. Deze treft men trouwens evenmin aan in de hogervermelde publikaties van C. Cichorius, G. Alföldy, J. Benes, E. Stein of W. Wagner die een overzicht geven van de hulptroepen in een bepaalde regio. De doelstellingen van deze studies lagen trouwens duidelijk op een ander vlak zoals blijkt uit de afbakening van het onderwerp. Dit houdt in dat zij zich meestal beperkten tot een weergave van de stand van het onderzoek betreffende de eenheden die zij behandelden. Betreffende de auxilia Tungrorum voegden zij geen nieuwe gegevens toe.

Daartegenover bleken bepaalde bronnenpublicaties en korte notities uitermate innovierend te zijn op het ogenblik dat zij verschenen en bijgevolg belangrijk voor ons onderzoek. Wij kunnen hier verwijzen naar de artikels van ondermeer A. Oxé³, A.W. Byvanck⁴, A. Radnóti & L. Barckóczy⁵ en M. Németh & K. Kerdo⁶ die betreffende de 'Dislokation' en de datering van de auxilia Tungrorum een beduidende verfijning toelieten.

Betreffende de drie cohortes Tungrorum ontwikkelde zich een bijzonder interessante wetenschappelijke discussie naar aanleiding van de publikatie van enkele diplomata militaria en de aanwezigheid van deze eenheden langs de Donau-limes. De prota-

¹H. VAN DE WEERD, De Tungri in het buitenland, in BSSLL, 33, 1915, p. 153-178.

²L. VAN DE WEERD, De Belgen in het Romeinsche leger, in AC, 5, 1936, p. 341 e.v. & AC, 6, 1937, p. 71 e.v.

³A. OXE, Die germanische Ala I Tungrorum Frontoniana im Asciburgium, in BJ, 135, 1930, p. 265-280.

⁴A.W. BYVANCK, La pierre tombale d'un Batave au musée d'Aquincum, in Mnemosyne, 6, 1938, p. 122-124.

⁵A. RADNÓTI & L. BARCKOCZI, The Distribution of Troops in Pannonia Inferior During the 2nd Century A.D., in ActArchHung, 1, 1951, p. 191-230.

⁶M. NEMETH & K. KERDO, Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jahrhundert, in Studien zu den Militärgrenzen Roms, III, 1983 (1986), p. 384 e.v.

gonisten in deze discussie zijn o.m. R.W. Davies¹, E. Birley², A. Radnóti³, H.J. Kellner⁴, U. Schillinger-Häfele⁵, T. Nagy⁶ en H.U. Nuber⁷. De aanwezigheid van de cohortes Tungrorum in Britannia werd voornamelijk behandeld door de Britse geleerden E. Birley⁸ en R.W. Davies⁹. De cohors IV Tungrorum werd tenslotte geattesteerd in Mauretania Tingitana. Toen R. Cagnat¹⁰ in 1913 zijn studie over het Romeinse leger in Afrika publiceerde, was de aanwezigheid van deze eenheid op dit continent evenwel niet bekend. Pas bij de ontdekking van de diplomata van Volubilis en Rabat, respectievelijk in de jaren 1946 en 1949 werd het bewijs onomstotelijk geleverd dat

¹R.W. DAVIES, A Note on a Recently Discovered Inscription from Carrawburgh, in ES, 4, 1967, p. 108-111.

²Bv. E. BIRLEY, Alae and Cohortes Milliariae, in Corolla memoriae E. Swoboda dedicata, 1966, p. 54-67; IDEM, Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo, in Chiron, 4, 1974, p. 511-513.

³A. RADNÓTI, Neue rätische Militärdiplome aus Straubing und Eining, in Germania, 39, 1961, p. 93 e.v.

⁴H.-J. KELLNER, Neue Militärdiplomfragmente aus Raetien, in BVbl, 31, 1966, p. 89-94; IDEM, Zwei neue raetische Militärdiplome, in BVbl, 33, 1968, p. 92-99; IDEM, Exercitus Raeticus. Truppenteile und Standorte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr., in BVbl, 36, 1971, p. 207-215; IDEM, Raetische Militärdiplome, in BVbl, 48, 1983, p. 165-172.

⁵U. SCHILLINGER-HÄFELE, Vierter Nachtrag zu CIL XIII und zweiter Nachtrag zu Fr. Vollmer, Inscriptiones Baivarum Romanae, Inschriften aus dem deutschen Anteil der germanischen Provinzen und des Treverergebietes sowie Rätiums und Noricums, in BRGK, 53, 1977, p. 447-604.

⁶T. NAGY, The Military Diploma of Albertfalva, in ActArchHung, 7, 1956, p. 17-71, bijzonder p. 52 e.v.

⁷H.U. NUBER, Bemerkungen zu Militärdiplomen und ein neugefundenes Fragment aus Munningen, Ldkr. Nördlingen, in Germania, 47, 1969, p. 178-181.

⁸E. BIRLEY, A Note on the Second Cohort of Tungrians, in Transactions of Cumberland and Westmorland..., 35, 1935, p. 56-60; IDEM, A Note on the Cohort of Tungrians, in CW(2), 35, 1935, p. 56-60; IDEM, Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo, in Chiron, 4, 1974, p. 511-513; IDEM, Die cohors I Tungrorum und das Orakel des klarischen Apollo, in Germania, 23, 1939, p. 189-190.

⁹R.W. DAVIES, The Training Grounds of the Roman Cavalry, in AJ, 125, 1968, p. 95 e.v.; IDEM, A Note on a Recently Discovered Inscription from Carrowburgh, in ES, 4, 1967, p. 108-111; IDEM, Roman Scotland and Roman Auxiliary Units, in Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, 108, 1976/77, p. 168-173.

¹⁰R. CAGNAT, L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs, 1913.

deze eenheid ook in Mauretania Tingitana gelegerd was¹. En het mag bijgevolg niet verwonderen dat zowel H. Nesselhauf² als M.M. Roxan³ aan deze eenheid aandacht schonken wanneer zij het Romeinse leger in deze provincie behandelden.

Uit dit overzicht blijkt in ieder geval dat slechts zelden een studie uitsluitend aan de alae en cohortes Tungrorum gewijd werd. Men diende hiervoor te wachten tot 1977 wanneer J. Smeesters⁴ een synthese samenstelde van het volledige bronnenmateriaal. Deze bijdrage is evenwel een gemiste kans geworden vermits zij niets meer was dan een partiële opsomming van de epigrafische bronnen, begeleid van een zeer summiere commentaar. Zowel een uitdieping van de problematiek als het formuleren van nieuwe vraagstellingen ontbraken. Zelfs belangrijke facetten zoals bv. de commandostructuur en de rekrutering kwamen weinig of niet aan bod.

Sedert de synthese van J. Smeesters werden nog enkele bijzonder interessante bijdragen gepubliceerd, ondermeer door M.M. Roxan⁵, D. Protase⁶, K. Strobel⁷, C. Letta⁸ en K. Dietz⁹. Soms situeerden zij de auxilia Tungrorum ook in een breder kader. De opmerkelijkste ontwikkelingen vonden o.i. evenwel te Chesterholm (Britannia) plaats waar met de zogenaamde Vindolanda-tabletten een nieuwe, bijzonder interessante en belangwekkende bron van informatie aangeboord werd. Dit geldt niet

¹Zie 2.12.2.1. en 2.12.1.1. met bibliografie.

²H. NESSELHAUF, Zur Militärgeschichte der Provinz Mauretania Tingitana, in Epigraphica, 12, 1950, p. 34-48.

³M.M. ROXAN, The Auxilia of Mauretania Tingitana, in Latomus, 32, 1973, p. 838-855.

⁴J. SMEESTERS, Les Tunгри dans l'armée romaine. Etat actuel de nos connaissances, in BeihBJ, 38, 1977, p. 175-186.

⁵M.M. ROXAN, in P.T. BIDWELL, The Roman Fort of Vindolanda at Chesterholm Northumberland, 1985, p. 93 e.v.

⁶D. PROTASE, Neue Daten über die Ala I Tungrorum Frontoniana im Dakien, in Festschrift A. Betz, 1985, p. 495-504.

⁷K. STROBEL, Anmerkungen zur Geschichte der Bataverkohorten in der hohen Kaiserzeit, in ZPE, 70, 1987, p. 271-292.

⁸C. LETTA, Le dediche dis deabusque secundum interpretationem Oraculi Clarii Apollinis e la constitutio Antoniana, in Studi Classici e Orientali, 39, 1989, p. 265-280 tegenover E. BIRLEY, Die cohors I Tungrorum und das Orakel des klarischen Apollo, in Germania, 23, 1939, p. 189-190; IDEM, Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo, in Chiron, 4, 1974, p. 511-513. Voor de verdere literatuur, zie 2.2.5.9.

⁹K. DIETZ, Neue Militärdiplome aus Rätien, in BVbl, 53, 1988, p. 137-155.

enkel voor de cohortes Tungrorum, maar ook voor de Romeinse auxilia in het algemeen, ondermeer met betrekking tot de ontwikkeling van cohortes quingenariae naar cohortes milliariae en de commandostructuur van de infanterie-eenheden. Naar aanleiding van die uiterst belangrijke ontdekking van de Vindolanda-tabletten dienen zeker de recente publikaties van A.K. Bowman & J.D. Thomas¹ en A.R. Birley² geciteerd te worden. De resultaten van dit wetenschappelijk onderzoek³ kunnen ongetwijfeld onder de belangrijkste van de afgelopen decennia gerangschikt worden. Het zal evenwel nog jaren duren alvorens al de Vindolanda-tabletten zullen ontcijferd en gepubliceerd zijn.

Een belangrijk aspect in de studie van de Romeinse hulptroepen is de vraagstelling naar de eerste lichte en de latere rekrutering. De problematiek rond die rekrutering en samenstelling van de alae en cohortes Tungrorum is trouwens nauw verbonden met de problematiek van de standplaatsen en de mobiliteit van deze troepen. Naar gelang de verplaatsingen die deze eenheden ondergingen, vertoonde het rekruteringspatroon immers een zekere evolutie. Hoe zag deze laatste eruit en bestaat hierin een overeenkomst met de andere hulptroepen van het Romeinse leger? Problematisch is evenwel dat wij voor de Tungri over een te beperkt bronnenbestand beschikken voor een grondige studie van dit facet. Dit houdt in dat wij slechts kunnen nagaan in hoeverre de rekrutering van militairen voor de auxilia Tungrorum overeenkwam met deze van de andere hulp- troepen. In dit verband is uiteraard de studie van K. Kraft⁴, gebaseerd op een grondige bronnenanalyse, toonaangevend. Doch ook andere vorsers, zoals bv. G. Alföldy⁵, P.A. Holder⁶, E. Birley⁷ en B. Dobson & J.C. Mann⁸ formuleerden interessante

¹A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, A Military Strength Report from Vindolanda, in JRS, 81, 1991, p. 62-73.

²A.R. BIRLEY, Vindolanda; New Writing Tablets 1986-89, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 16 e.v.

³Voor een uitgebreide bibliografie, zie 2.2.4.2.

⁴K. KRAFT, Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, 1951. Een recentie hierop biedt H.T. ROWELL, in JRS, 43, 1953, p. 175-178.

⁵G. ALFÖLDY, Die Auxiliärtruppen der Provinz Dalmatien, in ActArch-Hung, 14, 1962, p. 259-296 = Mavors, p. 239-297, bijzonder p. 256 e.v.; IDEM Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior, 1968.

⁶P.A. HOLDER, Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan, 1980.

⁷E. BIRLEY, Veterans of the Roman Army in Britain and Elsewhere, in AncSoc, 13/14, 1982/1983, p. 265-276.

⁸B. DOBSON & J.C. MANN, The Roman Army in Britain and Britons in the Roman Army, in Britannia, 4, 1973, p. 191-205.

inzichten voor ons onderzoek.

Bijzonder belangrijk is het onderzoek van de commandostruc-tuur, vooral van de cohortes Tungrorum. Deze verschilt name-lijk van de overige cohortes milliariae. De cohortes I en II Tungrorum werden geleid door een praefectus, dit in tegenstel-ling tot de cohors IV Tungrorum milliaria, die onder leiding van een tribunus stond. In het licht van de nieuwe Vindolanda-documenten kon de vraag naar de oorzaak van dit onderscheid gesteld worden. Tevens wordt in het kader van de militiae equestres nagegaan hoe lang een commando waargenomen werd en in welke mate eventuele specialisaties een rol in de benoeming speelden? Daarnaast wordt ook een bijzondere aandacht besteed aan de principales en de immunes van de alae en de cohortes Tungrorum. Ook hier wordt de lezer geconfronteerd met een beperkt bronnenbestand voor de auxilia Tungrorum. Bijgevolg dient opnieuw dezelfde weg gevolgd te worden als voor de rekruteringsproblematiek. De basis wordt uiteraard gevormd door de publikatie A. Von Domaszewski en B. Dobson¹. Voor de ridderofficieren zijn de opmerkelijke studies van E. Birley², G. Alföldy³, R.W. Davies⁴ en vooral H. Devijver⁵ onontbeer-lijk. De carrièrestructuur van de immunes en principales werd in het bijzonder onderzocht door D.J. Breeze⁶, M.A. Spei-del⁷, E. Sander⁸ en R. Watson⁹.

¹A. VON DOMASZEWSKI, Rangordnung, met een uitgebreide inleiding door B. DOBSON.

²E. BIRLEY, Roman Britain and the Roman Army. Collected Papers, 1953; IDEM, Promotions and Transfers in the Roman Army: Senatorial and Equestrian Officers, in Carnuntum Jahrbuch, 1957, p. 3-20.

³G. ALFÖLDY, Hilfstruppen, p. 110 e.v. = Mavors, p. 265-266; IDEM, Die Truppenkommandeure in den Militärdiplome, in Mavors, p. 89-127.

⁴R.W. DAVIES, Some Military Commands from Roman Britain, in ES, 12, 1981, p. 183-214.

⁵H. DEVIJVER, Prosopographia militiarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, 4 dln., 1976-1987. Deel V is voorzien voor 1993. Deze prosopografie vormt de basis voor zijn verdere studies. Zie bijzonder H. DEVIJVER, The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army, 2 dln., Mavors, VI & IX, 1989-1992. Vgl. in dit kader verder ook H.G. PFLAUM, Les carrières équestres sous le Haut-Empire romain, 1960 & 1982 en recent D.J. BREEZE & B. DOBSON, Roman Officers and Frontiers, Mavors, 1992 (n.v.).

⁶D.J. BREEZE, Pay Grade and Ranks below the Centurionate, in JRS, 61, 1971, p. 130-135; IDEM, The Career Structure below the Centurionate during the Principate, in ANRW, II, 1, 1974, p. 435-451; IDEM, The Organisation of the Career Structure of the immunes and principales of the Roman Army, in BJ, 174-1974, p. 278 e.v.

⁷M.A. SPEIDEL, Roman Army Pay Scales, in JRS, 82, 1992, p. 87-106.

Met betrekking tot de alae en cohortes Tungrorum wordt ten slotte onderzocht in welke mate de auxilia een factor waren in het romaniseringsproces. Al te vaak wordt immers zonder verdere uitleg of argumentatie gesteld dat het Romeinse leger in sterke mate bijdroeg tot de verspreiding van de Romeinse cultuur. Binnen die context wordt uiteraard dieper ingegaan op de rechtspositie van de Tungri, de naamgeving, in relatie met de familiale verhoudingen, als indicator voor het romaniseringsproces, de godsdienst en de iconografie van de grafmonumenten. Deze aspecten werden voor de Tungri nauwelijks bestudeerd. Voor de naamgeving kan men wel een beroep doen op de voortreffelijke studies van L. Weisgerber¹ en G. Neumann². De legergodsdienst werd anderzijds specifiek behandeld door ondermeer A. Von Domaszewski³, E. Birley⁴, J. Helgeland⁵ en terloops ook door G. Alföldy⁶. Specifieke aspecten werden ondermeer behandeld door E. Birley⁷, C. Letta⁸ en R.W. Davies⁹. Het

¹E. SANDER, Zur Rangordnung des römischen Heeres: Der Duplicarius, in Historia, 8, 1959, p. 239-247.

²R. WATSON, The Pay of the Roman Army, in Historia, 8, 1959, p. 272 e.v.

³L. WEISGERBER, Zum Namengut der Germanis cisrhenani, in Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln, 155/156, 1945, p. 35-61 = Rhenania germano-celtica, 1969, p. 275-296. De auteur doet hier in belangrijke mate beroep op de namen van de Tungri, met inbegrip van de militairen in de Romeinse hulptroepen. Vgl. ook IDEM, Die Namen der Ubier, 1968.

⁴G. NEUMANN, Die Sprachverhältnisse in den germanischen Provinzen des römischen Reiches, in ANRW, II, 29, 2, 1983, p. 1061-1088; IDEM, Germani cisrhenani: Die Aussagewert der Namen, in Germanenprobleme, p.

⁵A. VON DOMASZEWSKI, Die Religion des römischen Heeres, 1985.

E. BIRLEY, The Religion of the Roman Army: 1895-1977, in ANRW, II, 16, 2, p. 1506-1541. Zie in dit kader ook IDEM, The Deities of Roman Britain, in ANRW, II, 18, 1, 1986, p. 6-112. Deze auteur wijdde ook afzonderlijke studies aan bepaalde religieuze facetten. Zie bv. E. BIRLEY, An Inscription from Cramond and the Matres Campestres, in Glasgow Archaeological Journal, 4, 1976, p. 108-110. Zie ook n. 7.

⁶J. HELGELAND, Roman Army Religion, in ANRW, II, 17, 1, 1981, p. 98 e.v.

⁷G. ALFÖLDY, Mavors, p. 266-268.

⁸E. BIRLEY, Die cohors I Tungrorum und das Orakel des klarischen Apollo, in Germania, 23, 1939, p. 189-190; IDEM, Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo, in Chiron, 4, 1974, p. 511-513.

⁹C. LETTA, Le dediche dis deabusque secundum interpretationem Oraculi Clarii Apollinis e la Constitutio Antoniniana, in Studi Classici e Orientali, 39, 1989, p. 265-280.

juridisch statuut van de Tungri dient evenwel bepaald te worden door middel van een analyse van de herkomstgegevens en de rechtspositie van de militairen. Vooral dit laatste blijkt een hachelijke onderneming vanwege het ambivalent karakter van talrijke tria nomina. Binnen deze context ontwikkelde zich ook de discussie betreffende de mogelijke gezamenlijke toekenning van het Latijnse recht aan de militairen van één eenheid, i.c. de cohors II Tungrorum milliaria milliaria equitata c(ivium?) L(atinorum?). Deze visie werd voornamelijk verdedigd door G. Alföldy¹. Betreffende deze problematiek schreef H. Wolff evenwel een bijzondere bijdrage. Hierin stelt hij voor het laatste deel van de naam in te vullen tot c(oram) l(audata) in plaats van c(ivium) L(atinorum)².

De iconografie van de grafmonumenten is tenslotte een laatste bijzonder interessant aspect om het romaniseringsproces te volgen. Doch ook hier bezitten wij een te klein bronnenbestand om een systematische behandeling van deze problematiek te bieden. Bovendien is het opvallend dat in het onderzoek van het Romeinse leger de aandacht zich tot voor kort voornamelijk richtte op de inscriptie en haar drager terzijde liet³. Vaak werd evenwel ook enkel aandacht geschonken aan de monumenten zelf die men in een typologie trachtte onder te brengen⁴. Dit betekent tenslotte dat wij voor ons onderzoek bitter weinig een beroep konden doen op secundaire literatuur.

Het laatste hoofdstuk behandelt tenslotte de geografische verspreiding van de Tungri in het Imperium Romanum. De aandacht gaat hierbij in bijzondere mate uit naar de civiele bevolking. Bestaat er in het geografische verspreidingspatroon van de Tungri een verschil met andere civitates? En welke besluiten kunnen hieruit voor de civitas Tungrorum getrokken

¹R.W. DAVIES, A Note on a Recently Discovered Inscription from Carrawburgh, in ES, 4, 1967, p. 108-111.

²G. ALFÖLDY, Latinische Bürger in Brigantium und im Imperium Romanum, in BVbl, 51, 1986, p. 191-193. Vgl. ook B. GALSTERER-KRÖLL, Zum ius Latii in den Keltischen Provinzen des Imperium Romanum, in Chiron, 3, 1973, p. 302, n. 93 en E. BIRLEY, Religion, p. 1514, n. 31.

³H. WOLFF, Die cohors II Tungrorum milliaria equitata (c(oram?) l(audata?)) und die Rechtsform des ius Latii, in Chiron, 6, 1976, p. 267-288; IDEM, Kriterien für latinische und römische Städte in Gallien und Germanien und die "Verfassung" der Gallischen Stammesgemeinden, in BJ, 176, 1976, p. 49.

⁴Vgl. H. DEVIJVER, Equestrian Officers and their Monuments, in Equestrian Officers, p. 416-449; H. DEVIJVER & F. VAN WONTERGHEM, The Funerary Monuments of Equestrian Officers of the Late Republic and Early Empire in Italy (50 B.C.-100 A.D.), in AncSoc, 21, 1990, p. 59-98.

⁵Vgl. A. SCHÖBER, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, 1923; H. GABELMANN, Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, in BJ, 172, 1972, p. 65 e.v.; IDEM, Römische Grabmonumente mit Reiterkampfszenen im Rheingebiet, in BJ, 173, 1973, p. 132 e.v.

worden op politiek, militair en economisch vlak? Hier wordt bijgevolg de vraag naar het belang van de civitas Tungrorum gesteld. Dit onderzoek dient nagenoeg nog ab ovo te gebeuren. Tijdens onze heuristiek troffen wij in dit verband enkel de studie van J. Krier aan die het geografisch verspreidingspatroon van de Treveri bestudeerde¹. De civitas Treverorum vormde voor ons dan ook het voornaamste referentiekader bij deze problematiek. Voorzichtigheid is evenwel geboden vanwege het geringe vergelijkingsmateriaal. Het is noodzakelijk dat een gelijkaardig onderzoek ook voor de omringende civitates doorgevoerd wordt.

3. Methodiek.

Op methodologisch vlak stelt men vaak vast dat bij de studie van een stad of een regio, zeker bij het samenstellen van een algemene synthese, men zich vaak beperkt tot de bestudeerde stad of regio zelf. Men schenkt daarbij te weinig aandacht aan het functioneren binnen het groter geheel van het Romeinse Rijk. Dit geldt zelfs wanneer men zeer ingrijpende aspecten zoals het bestuur, of culturele invloeden bestudeert².

De aard van de vraagstelling, i.c. naar de betekenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum in het Imperium Romanum, impliceert op methodologisch vlak een totaal nieuwe benadering van het antieke Tongeren, de civitas Tungrorum en de auxilia die in dit bestuursdistrict gelicht werden. Hierdoor ontstaat niet enkel een andere visie op het archeologisch en historisch onderzoek van een stad en een civitas. Ook de studie van de alae en de cohortes Tungrorum gebeurt niet langer geïsoleerd. Zij worden dadelijk in relatie gebracht met de civitas waar hun origo lag.

Op methodologisch vlak is het eveneens noodzakelijk dat alle bronnen, die voor de studie van een civitas in al haar facetten ter beschikking staan, onderzocht worden. Voor Atuatuca en de civitas Tungrorum betreft het de literaire, epigrafische en numismatische bronnen samen met de resultaten van het archeologisch onderzoek. In het kader van het epigrafisch onderzoek bekleden de prosopografische en onomastische studie ook hier een bijzondere plaats. Tenslotte dient hier tevens het belang van het iconografie op de grafmonumenten als historische bron beklemtoond te worden.

Atuatuca, de civitas en de auxilia Tungrorum werden sedert het merkwaardige artikel van K. Scherling niet meer op een derge-

¹J. KRIER, Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg, 1981.

²Vgl. dienaangaande e.g. A. WANKENNE, Tongres à l'époque romaine, in EC, 33, 1965, p. 156-177; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, Romeinse stad, 1985. Daarentegenover e.g. J. KRIER, Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg, 1981; H. HEINEN, Trier und das Treverland in römischer Zeit, 1985.

lijke wijze benaderd¹. De recentere publikaties betreffende Atuatuca en de civitas Tungrorum vertrokken voornamelijk vanuit de resultaten van het archeologisch onderzoek. De overige bronnen werden slechts occasioneel aangeboord. Van een studie ten gronde was o.i. geen sprake.

Hoe kan deze methodologische problematiek verder omschreven worden? Voor een belangrijk deel van het traditioneel geschiedkundig onderzoek bieden de literaire bronnen het raam waarbinnen het historisch verloop zich ontwikkelt. Vanuit deze traditionele visie is ook voor de Romeinse geschiedenis de literaire overlevering, en in het bijzonder de antieke historiografie, van wezenlijk belang als leidraad voor de studie van het historisch gebeuren. De archeologie, de epigrafie, de papyrologie en de numismatiek vervolledigen, ook op een fundamentele wijze, het verkregen beeld².

Betreffende Atuatuca en de civitas Tungrorum is dit evenwel niet het geval. De literaire bronnen bieden slechts wat summiere aanwijzingen, losse flarden uit een groter geheel. Deze fragmenten zijn duidelijk onvoldoende om het verhaal te omkaarden en de lijn van het historisch verloop uit te zetten.

Het is bijgevolg noodzakelijk de aandacht te richten op de archeologie en de epigrafische bronnen. Onze kennis van Tongeren en de civitas Tungrorum berust op de eerste plaats op de resultaten van het archeologisch onderzoek en hun interpretatie. Zij bieden het raam waarbinnen de historische evolutie zich ontwikkelt. De historicus dient zijn verhaal hier bijgevolg samen te stellen op basis van de interpretatie van het archeologisch onderzoek. Op het vlak van de methodologie stellen zich hier wel een aantal problemen die hun weerslag hebben op onze studie. Het archeologisch onderzoek bleef in feite te lang toegespitst op het mooie object, zowel in het onderzoek van de stedelijke als landelijke sites. Het is slechts de laatste drie tot vier decennia dat de archeologische methodiek een versnelde ontwikkeling doormaakte. Dit houdt in dat het interdisciplinair onderzoek, met als doelstelling de reconstructie van het totale leven, een vrij recente verworvenheid is³. Ook te Tongeren werden doorgedreven antropologisch, archeozoologisch en archeobotanisch onder-

¹K. SCHERLING, Tungri, in RE, VII, A, 1948, kol. 1345-1359.

²P. PETIT, Guide de l'étudiant en histoire ancienne (Antiquité Classique), 1969(3), p. 72 e.v., bijzonder ook p. 72: "L'étude des auteurs anciens demeure aujourd'hui encore, malgré l'assaut des sciences auxiliaires, à la base de la recherche historique." Vgl. dienaangaande ook H. BENGTON, Einführung in die alte Geschichte, 1975(7), p. 64 e.v.

³Vgl. H. VAN ENCHEVORT, Archeologie als wetenschap, in Pre- & Proto-historie van de Lage Landen, 1991, p. 13-26, bijzonder p. 23 e.v.

zoek slechts accidenteel doorgevoerd¹.

Hierin kwam in feite pas een definitieve kentering met de start van het 'Project stadskernonderzoek Tongeren' in 1986 waarbij men overging tot een systematische monsternamen en het onderzoek van botanisch en zoölogisch materiaal in archeologische context².

Deze ontwikkeling laat toe bepaalde aspecten te onderzoeken die in het historisch onderzoek onder impuls van de Franse school rond de Annales reeds geruime tijd gemeengoed waren. Het ging hierbij om de geschiedenis in haar totaliteit, die zich niet langer bezig hield met alleen de evenementen, maar die vooral tracht te peilen naar de diepte. Vandaar dat deze geschiedschrijving een bijzondere aandacht had voor de economische en sociale geschiedenis en dit in relatie met de culturele verschijnselen³.

De epigrafie voegt hieraan een belangrijke dimensie toe. Sedert het leggen van de grondslagen van het modern epigrafisch onderzoek door T. Mommsen wordt de literaire overlevering en het archeologisch onderzoek door de studie van de inscripties aangevuld en gecorrigeerd. De epigrafie is bijgevolg een onmisbaar facet van de historische wetenschap van de Oudheid geworden, in het bijzonder ondermeer voor de economische, sociale, administratieve en militaire geschiedenis⁴.

Die studie van de inscripties is onontbeerlijk voor het onderzoek van de organisatie, de bevolkingsstructuur en -samenstelling van de civitas Tungrorum. Dit geldt ook voor de godsdienstbeleving en het romaniseringsproces. Vaak bieden alleen de opschriften voor ons onderwerp de concrete informatie die noodzakelijk is voor het stellen van een bepaalde problematiek. Dit geldt in het bijzonder voor het onderzoek van de

¹Recent W. VANVINCKENROYE, Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven, 1987, p. 19-24; IDEM, De Romeinse villa op de Sassenbroekberg te Broekom, 1988, p. 37-42; IDEM, De Romeinse villa's van Piringen ("Mulkenveld") en Vechmaal ("Walenveld"), 1990, p. 31-33.

²Zie A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, Interimverslag 1986, in AB, III, 1987, p. 127-138, bijzonder p. 135 e.v.; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren. Interimverslag 1987, in Archeologie in Vlaanderen, I, 1991, p. 107-124, bijzonder p. 113 e.v.

³Zie dienaangaande G. DUBY, Richtingen in het historisch onderzoek, in De Middeleeuwse liefde en andere essays, 1990, p. 227-252. Publicaties die van deze visie getuigen zijn e.g. F. BRAUDEL, La Méditerranée; La part du milieu, 1966; E. LE ROY LADURIE, Les paysans de Languedoc, 1969; IDEM, Montaillou, village occitan, 1975; J. LE GOFF, La civilisation de l'Occident médiéval, 1984.

⁴Vgl. G. WALSER, Römische Inschrift-Kunst, 1988, p. 11.

alae en cohortes Tungrorum, de geografische verspreiding van de Tungri en, hieraan gekoppeld, het belang van de civitas Tungrorum in Romeins perspectief.

In het verlengde van de epigrafie liggen het onomastisch en het prosopografisch onderzoek. De beide onderzoeksmethoden speelden een belangrijke rol in de studie van de etnische samenstelling van en het romaniseringsproces binnen de civitas en de auxilia Tungrorum. Hetzelfde geldt ook voor een aantal militaire facetten zoals de rekruteringsmechanismen, het militaire commando, enz¹. En hoewel de resultaten van dit onderzoek ten gevolge van het fragmentarisch karakter van het bronnenmateriaal onvolkomen blijven, laten zij toch een aanzienlijke verdieping van de inzichten toe.

Daarnaast dient nog gewezen te worden op de - al te vaak vergeten - relatie tussen het opschrift en zijn drager, het monument. Bij de Tungri beklemtonen zij de kracht van het romanisatieproces. De studie van het totale monument ontsluit vaak de betekenis van de tekst op een veel indringender wijze als de ontleding van het opschrift alleen. De Romeinse inscripties bezitten een eigen stijl. Dit geldt zowel voor de samenstelling van de tekst als de compositie van het monument waarop de inscriptie voorkomt. De drager wordt aldus een even belangrijke informatiebron als het opschrift zelf en de iconografische voorstelling draagt wezenlijk bij tot de interpretatie. Beiden vullen elkaar aan².

Hier dient tevens het uitzonderlijk belang van de ontdekking van de Vindolandatabletten beklemtoond te worden. En dit geldt niet enkel voor de ontwikkeling van de methodiek van de archeologie, maar ook voor de vraagstellingen die uit de aard en de inhoud van deze documenten voortvloeien, en die nauw aansluiten bij de methoden van de papyrologie en het archivalisch onderzoek³.

Vanuit methodologisch standpunt is het tenslotte noodzakelijk de numismatische bronnen te evalueren. Hierbij is vooral de problematiek van de AVAUCIA-munten en de lokalisatie van hun muntslag belangrijk. Anderzijds vormen zij geen echt belangrijk element in het onderzoek, zoals zal blijken uit onze bespreking van de ANNAROVECI- en AVAVCIA-stukken.

4. De betekenis van het onderzoek.

In het kader van ons onderzoek zijn wij erin geslaagd voor de eerste maal een exhaustief repertorium samen te stellen van al de literaire, epigrafische en numismatische bronnen die voor

¹Vgl. e.g. I.CALABI LIMENTANI, Epigrafia latina con un' appendice bibliografica di Attilio Degrossi, 1968(2), p. 155 e.v.

²Vgl. G. WALSER, Römische Inschrift-Kunst, 1988, p. 11-12.

³Voor een volledige bibliografie, zie onder 2.2.4.2.

de Tungri beschikbaar waren. Hieraan werd telkens een korte commentaar toegevoegd die vooral aandacht had voor de archeologische context, de staat van bewaring en de direct afleesbare inhoudelijke aspecten. Vooral voor de epigrafische bronnen was het samenbrengen van alle stukken problematisch, gezien hun grote geografische verspreiding en het feit dat zij regelmatig niet, of in moeilijk toegankelijke tijdschriften, gepubliceerd waren en in het slechtste geval zelfs verloren waren gegaan.

Vanuit de vraagstelling, de status quaestionis en de gevolgde methodologie kan de verdere relevantie van ons onderzoek duidelijk geformuleerd worden. Wij wensen hier de volgende drie klemtonen te leggen.

Vooreerst is ons onderzoek van belang omdat sedert het artikel van K. Scherling in 1948 voor de eerste maal getracht wordt een synthese te bieden van Atuatuca als civitas-hoofdplaats en de Tungri in het Imperium Romanum. Deze synthese werd niet enkel op basis van het archeologisch onderzoek samengesteld, maar ook met hulp van de literaire, epigrafische en numismatische bronnen. Hieraan leverde het prosopografisch en het onomastisch onderzoek op substantiële wijze een bijdrage.

Vervolgens zal via de studie van Atuatuca, de civitas en de alae en cohortes Tungrorum de noodzaak aangetoond worden dat de problematiek van de civitates en de auxilia op een geïntegreerde wijze benaderd dient te worden. Tevens zullen wij trachten aan te tonen dat enkel een dergelijke benadering van de problematiek toelaat de werkelijke betekenis van een civitas en haar hoofdplaats te bepalen.

Tenslotte werd het repertorium van de Romeinse hulptroepen door C. Cichorius sedert het verschijnen in het begin van deze eeuw niet meer bijgewerkt. Uit de studie van de auxilia Tungrorum zal blijken dat tengevolge van de enorme toename van het bronnenmateriaal er een grote nood aan een nieuw repertorium bestaat.

5. Bibliografie.

Algemene opmerking.

De hiernavolgende bibliografie bevat enkel die publikaties die regelmatig in onze studie werden geciteerd of die van fundamenteel belang waren voor het behandelde onderwerp.

Geciteerde publikaties die hier niet zijn opgenomen, worden voluit in de voetnoten weergegeven. Voor de afkortingen van de tijdschriften refereren wij aan de lijst van L'Année Philologique. De overige afkortingen kan men terug vinden in de rubriek tijdschriften.

Betreffende de bibliografie van Tongeren en de civitas Tungrorum verwijzen wij naar M. LESENNE, Repertorium, die al de studies tot 1974 verzamelde. Hiervan werden enkel de door ons geciteerde publikaties in onze bibliografie opgenomen. Voor de jaren na 1974 streven wij met onze bibliografie evenwel volledigheid na.

De bibliografische heuristiek werd afgesloten in december 1992.

5.1. De Bronnen.

5.1.1. De literaire bronnen.

5.1.1.1. Tekstedities.

- AMMANIANI MARCELLINI Rerum gestarum libri qui supersunt, ed. C.U. CLARK, L. TRAUBE & W. HERAEUS. 2 dln., Berlijn, 1910-1915 (=1963).
- AMMANIANI MARCELLINI Rerum gestarum libri qui supersunt, ed. V. GARDHAUSEN, (Teubner), 2 dln., Leipzig, 1974-1975 (=1967).
- AMMANIANI MARCELLINI Rerum gestarum libri qui supersunt, ed. W. SEYFARTH, (Teubner), 2 dln., Leipzig, 1978.
- AMMIANUS MARCELLINUS, Römische Geschichte, ed., trad. & comm. W. SEYFARTH, 4 dln., Berlijn, 1970-1971.
- CAESAR, Guerre des Gaules, texte ét. et trad. par L.-A. CONSTANS, (Coll. G. Budé, 2 dln.), Paris, 1967(9)-1972(10).
- C. IULIUS CAESAR, Bellum Gallicum, herausgegeben von G. DORMINGER (Tusculum), 1977(4).
- C. IULI CAESARIS, Commentariorum pars prior qua continentur libri VII de bello Gallico cum A. Hirtili supplemento (Scriptorum classicorum Bibliotheca Oxoniensis), R. DU PONTET, Oxford, 1972 (=1900).
- CAESAR, The Gallic War, by H.J. EDWARDS, (Loeb Classical Library), Cambridge, Massachusetts, London, 1966.
- C. IULII CAESARIS, Commentarii de bello Gallico, erklärt von F. KRANER, W. DITTENBERGER & H. MEUSEL, (3 dln.), 1967, (cit. F. KRANER).
- C. IULI CAESARIS de bello Gallico, ed. by T. RICE HOLMES, 1979 (=1914).
- H. HUEBNER, Tacitus = P. Cornelius Tacitus, Die Historien, IV, 1976.
- C. PLINIUS SECUNDUS, Naturalis Historia, ed. L. IAN & C. MAYHOFF (Teubner), Stuttgart, 1967-1970.

- PLINY, Natural History, with an English translation in ten volumes (Loeb Classical Library), Cambridge, Massachusetts, London, vol. II by H. RACKHAM, 1961, vol. VIII by W.H.S. JONES, 1963.
- PLINE, Histoire Naturelle (Coll. G. Budé), Paris, livreXXXI, ét., trad. et comm. par G. SERBAT, 1972, (cit. G. SERBAT).
- PROCOPII CAESARENSIS, Opera omnia, ed. J. HAURY & G. WIRTH (Teubner), 4 dln., Leipzig, 1962-1964 (=1905-1913).
- Scriptores Historiae Augustae, ed. trad. D. MAGIE, (Loeb Classical Library), 3 dln., Cambridge, Massachusetts, London 1960-1961 (=1921-1932).
- Scriptores Historiae Augustae, ed. C. SAMBERGER & W. SEYFARTH, (Teubner), 2dln., Leipzig, 1927.
- CORNELII TACITI de origine et situ Germanorum, ed. J.G.C. ANDERSON, Oxford, 1970 (=1938) (cit. J.G.C. ANDERSON).
- TACITE, Histoires, ét. et trad. par H. GOELZER (Coll. G. Budé), Paris, I, 1968(7), II, 1965(5).
- TACITE, Vie d'Agricola, ed. H. GOELZER (Coll. G. Budé), Paris, 1967.
- CORNELII TACITI, Historiarum libri qui supersunt, ed. K. HERAEUS, 2 dln., Amsterdam, 1966 (1929(6)).
- P. CORNELIS TACITUS, Historiarum libri, ed. H. HUEBNER, (Teubner), Stuttgart, 1978.
- P. CORNELII TACITI, Germanis, Agricola, ..., ed. E. KOESTERMANN, (Teubner), Leipzig, 1970.
- P. CORNELII TACITI, Historiarum Libri, ed. E. KOESTERMANN (Teubner), Leipzig, 1969.
- TACITUS, The Histories, ed. C.H. MOORE (Loeb Classical Library), Cambridge, London, Massachusetts, 1962.
- TACITUS, Agricola, Transl. by M. HUTTON, rev. by R.M. OGILVIE, in Tacitus in Five Volumes, I (Loeb Classical Library), London, Cambridge, Massachusetts, 1970.
- CORNELII TACITI de vita Agricola, ed. R.M. OGILVIE & I. RICHMOND, Oxford, 1967.
- TACITE, La Germanie, ét. et trad. par J. PERRET (Coll. G. Budé), Paris, 1967(3).
- TACITUS, Germania, transl. by M. HUTTON, rev. by E.H. WARNINGTON, in Tacitus in Five Volumes, I (Loeb Classical Library), (cit. M. HUTTON & E.H. WARNINGTON).

5.1.1.2. Commentaren.

- G.E.F. CHILVER & G.B. TOWNEND, Commentary on Tacitus = A Historical Commentary on Tacitus Histoires IV and V, 1985.
- H. HUEBNER, Kommentar zum Agricola des Tacitus, Göttingen.
- W. SPREY, Tacitus over de opstand der Bataven, Groningen, Djakarta, 1953.

5.1.1.3. Studies.

- K. KRAFT, Germania = Zur Entstehung des namens 'Germania', Wiesbaden, 1970.
- E. NORDEN, Germanische Urgeschichte = Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania, 1954(4).
- A. RIESE, Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur, Leipzig, Berlin, 1969 (=1892).

- R. SYME, Tacitus, Oxford, 1958.
- G. WALSER, Germanen = Caesar und die Germanen. Studien zu Politischen Tendenz römischer Feldzugsberichte (Historia Einzelschriften 1), Wiesbaden, 1956.

5.1.2. De inscripties en de tabellae.

- AE = L' Année Epigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine, Paris, 1888 -.
- A. BETZ, Die beschrifteten römischen Steindenkmäler im Städtischen Museum von Wels (Jahrb. des Musealvereins Wels), 1954.
- A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, Tablets = Vindolanda: The Latin Writing-Tablets (Britannia Monograph Series), London, 1983.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum.
- CSIR = Corpus Signorum Imperii Romani.
- D. DIMITROV, Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarien, s.l., 1942.
- A. DOBO, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes, Diss. Pann., Budapest, 1940.
- ER = A.W. BYVANCK, Excerpta Romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland, 3 dln., 's-Gravenhage, 1931-1935-1947.
- H. FINKE, Neue Inschriften, in BRGK, 17, 1927, p. 1-107 en 198-231.
- M. EUZENAT, J. MARION, J. GASCOU & Y. DE KISCH, Inscriptions Antiques du Maroc, 2, Inscriptions latines, (CNRS), Paris, 1982.
- H. HOFMANN, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien, 1905.
- IDR = I.I. RUSSU, Inscriptiile Daciei Romane, Bucarest, 1975.
- ILB = A. DEMAN & M.Th. RAEPSAET-CHARLIER, Les inscriptions latines de Belgique, Brussel, 1985.
- ILS = H. DESSAU, Inscriptiones Latinae Selectae, I-III, Berlin 1893-1916.
- P.S. LEBER, Die in Kärnten seit 1902 gefundenen römischen Steininschriften, 1972.
- L.T. MARINESCU, Funerary Monuments in Dacia Porolissensis (BAR, IS, 128), Oxford, 1982.
- H. NESSELHAUF, Neue Inschriften aus dem römischen Germanien und den angrenzenden Gebieten, in BRGK, 27, 1937, p 51-134.
- RIB = R.G. COLLINGSWOOD & R.P. WRIGHT, The Roman Inscriptions of Britain, Oxford, 1965-1990.
- A. RIESE, Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften, Leipzig-Berlin, 1914.
- RIU = J. FITZ, Die Römische Inschriften Ungarns, 5, Interclassa, Bonn-Budapest 1991.
- RMD = M.M. ROXAN, - Roman Military Diplomas 1954-1977 - Roman Military Diplomas 1978-1984 (Occasional Publication, 2 & 9), London, 1978 & 1985.
- I.I. RUSSU, Dacia și Pannonia Inferior, 1973.
- E. SCHALLMAYER, K. EIBL, J. OTT, G. PREUSS, E. WITTROPF, Der Römische Weihebezirk von Osterburken I, Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des

- Römischen Reiches, Stuttgart 1990.
- U. SCHILLINGER-HÄFELE, Vierter Nachtrag zu CIL XIII und zweiter Nachtrag zu Fr. Vollmer, Inscriptiones Baivariae Romanae, Inschriften aus dem deutschen Anteil der germanischen Provinzen und des Treverergebietes sowie Rätiens und Noricums, in BRGK, 53, 1977 p. 447-604.
 - A. SCHOBER, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923.
 - H. SCHUERMANS, Epigraphie romaine de la Belgique, in BCRAA 29, 1890, p. 227-306.
 - H. SCHUERMANS, Soixante inscriptions romaines relatives aux anciens Tungres, in BSSLL, 11, 1870, p. 5-44; BSSLL, 12, 1872, p. 5-12; BSSLL, 14, 1878, p. 95-107.
 - IBR = F. VOLLMER, Inscriptiones Baivariae Romanae, München, 1915.
 - E. VORBECK, Militärinschriften aus Carnuntum, Wien, 1954.

5.1.3. De numismatische studies.

- L.P. DELESTREE & J. FOURNIER, Les monnaies gauloises du lieu-dit "Les Coutures", Amiens 1972, in Cahiers Archéologiques de Picardie, 5, 1978, p. 122.
- J.M. DOYEN, Métrologie et statistiques. Un exemple d'apport à la numismatique celtique: les bronzes anépigraphes LT 8868 et à la légende AVAVCIA LT 8865, in Amphora, 69, 1990, p. 7-19.
- Y. GRAFF, P. LENOIR & J. WARNIMONT, Les monnaies gauloises de Liberchies (VII), in Romana Contact, 22, 1985-1988 (1989) p. 5-23.
- E. NUBER, Der frühromische Münzumschlag in Köln, in Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 14, 1974, p. 28-29.
- S. SCHEERS, Traité = Traité de numismatique celtique, II, La Gaule Belgique, Paris, 1977.
- M. THIRION, Monnaies gauloises à la légende ANNAROVECI in Bulletin Cercle d'Etudes numismatiques, 4, 1967, 1, p. 11-15.
- V. TOURNEUR, La monnaie de bronze des Tongrois (51-27 a. J.-C.), in Annales du XXIe congrès (Liège, 1909), II, p. 461-478.
- V. TOURNEUR, L'origine des Tongrois et une monnaie d'Annarovecos, in Gaz. num., 12, 1907-1908, p. 33-46.
- J. VAN HEESCH, Muntcirculatie in Romeins Tongeren tijdens de 1ste eeuw n.C.: een voorlopig verslag, in Archeologie, 1987, 1, p. 37-38.

5.1.4. Prosopografie.

- G. ALFÖLDY, Legionslegaten = Die Legionslegaten der Römischen Rheinarmeen (ES, 3), Düsseldorf, 1967.
- G. ALFÖLDY, Die Truppenkommandeure in den Militärdiplomen, in Mavors, Roman Army Researches, p. 89-127.
- A.R. BIRLEY, Fasti = The Fasti of Roman Britain, Oxford, 1981.
- A.R. BIRLEY, Roman Governors = The Roman Governors of Britain, in ES, 4, 1967, p. 63-102.
- T.R.S. BROUGHTON, Magistrates = The Magistrates of the Roman

Republic, 2dln., 1950-1952, 1986.

- A. DEMAN, Glanes à propos de dix années de prosopographie impériale de l'ordre équestre, in Latomus, 32, 1973, p. 135-151.
- H. DEVIJVER, PME = Prosopographia militarium equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum (Symbolae, A/3), 4 dln., Leuven, 1976-1987 (T.V, voorzien voor 1993).
- A. DOBO, Verwaltung = Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die Provinziale Verwaltung, Amsterdam, 1968.
- B. DOBSON, Primipilares. Entwicklung und Bedeutung. Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges (Beih. BJ, 37) 1978.
- P.M.M. LEUNISSEN, Konsuln = Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180-235 n.Chr.). Prosopographische Untersuchungen zur Senatorischen Elite im römischen Kaiserreich, Amsterdam, 1989.
- H.-G. PFLAUM, Carrières = Les Carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire romain, Paris, 1960-1961.
- H.-G. PFLAUM, Les officiers équestres de la légion VII Gemina, in Actes du Colloque International, Lyon 1968, 1970, p. 369-370.
- PIR = Prosopographia Imperii Romani, I-IV, Berlin, 1933-1966.
- W. REIDINGER, Statthalter = Die Statthalter des Ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens (Antiquitas, Reihe 1, 2) Bonn, 1956.
- E. RITTERLING (E. STEIN - E. GROAG), Fasti = Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat (Beiträge zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte von Gallien und Germanien II), Wien, 1933.
- E. STEIN, Reichsbeamten = Die Reichsbeamten von Dazien (Diss.Pann. I, 12), Budapest, 1944.
- B.E. THOMASSON, Statthalter = Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus, Lund, 1960.
- B.E. THOMASSON, Laterculi = Laterculi praesidium, I, Göteborg, 1984.
- G. WINKLER, Reichsbeamten = Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft, Wien, 1969.
- G. WINKLER, Statthalter = Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat, in BVbl, 36, 1971, p. 50-101.

5.1.5. Onomasticon

- G. ALFÖLDY, Personennamen = Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg, 1969.
- D.E. EVANS, Gaulisch Personal Names. A Study of some Continental Celtic Formations, Oxford, 1967.
- P.M. FRASER & E. MATTHEWS, A Lexicon of Greek Personal Names, I, The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica, 1987.
- A. HOLDER, Sprachschatz = Altceltischer Sprachschatz, 3dln., Leipzig, 1961 (=1896).
- I. KAJANTO, Lat. Cogn. = The Latin Cognomina, Helsinki,

1963.

- A. MÓCSY, Nomenclator = A. MÓCSY, R. FELDMANN, E. MARTON & M. SZILÁGYI, Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso (Dissertationes Pannonicae, III, 1), Budapest, 1982.
- G. NEUMANN, Sprachverhältnisse = Die Sprachverhältnisse in den germanischen Provinzen des römischen Reiches, in ANRW, II, 29, 2, 1983, p. 1061-1088.
- M. SCHÖNFELD, Wörterbuch = Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen nach der Überlieferung des Klassischen Altertums bearbeitet, Heidelberg, 1911.
- W. SCHULZE, Eigennamen = Zur Geschichte Laternischer Eigennamen, Berlin, Zürich, Dublin, 1966 (= 1904).
- H. SOLIN & O. SALOMIES, Repertorium = Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum, Hildesheim-Zurich-New York, 1988.
- L. WEISGERBER, Rhenania = Rhenania Germano-Celtica, Bonn, 1969.
- L. WEISGERBER, Ubier = Die Namen der Ubier, Keulen-Opladen, 1968.
- G. WERLE, Personennamen = Die ältesten germanischen Personennamen, in Zeitschrift für Deutsche Wortforschung, Beih. 12, 1910.

5.2. Studies.

5.2.1. Algemene inleidingen.

- G. ALFÖLDY, Noricum, London & Boston, 1974.
- J.T.J. JAMAR (red.), Aquincum = Aquincum, Romeins Boedapest, (tentoonstellingskataloog), Boedapest-Heerlen, 1991.
- D. BAATZ & F.-R. HERRMANN, Die Römer in Hessen, Stuttgart, 1982.
- T. BECHERT, Römisches Germanien = Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas, die Provinz Germania Inferior, München-Zürich, 1982.
- A.R. BURN, The Romans in Britain, Oxford, 1967.
- F. DECRET & M. FANTAR, L'Afrique du Nord dans l'antiquité. Des origines au Vième siècle, Paris, 1981.
- A. DEMAN, Germania Inferior et Gallia Belgica. Etat actuel de la documentation épigraphique, in ANRW, II, 4, 1975, p. 300-319.
- P. FILZINGER (ed.), Die Römer in Baden Württemberg, Stuttgart, 1986.
- G. FORNI, Contributo alla storia della Dacia romana, in Athenaeum, n.s., 36, 1958, p. 31-66 = Mavors, p. 351 e.v.
- G. FORNI, Mavors = Esercito e marina di Roma antica. Raccolta di contributi, Mavors V, Stuttgart, 1992.
- S.S. FRERE, Britannia = Britannia. A History of Roman Britain, London-New York, 1987(3).
- A. GARZETTI, From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire AD 14-192, London, 1974.
- B. GEROV, Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam, 1980.
- H. HEINEN, Trier = Trier und das Trevererland in römischer Zeit (2000 Jahre Trier, 1), Trier, 1985.
- M.G. JARRET & J.C. MANN, Britain from Agricola to Gallienus, in BJ, 170, 1970, p. 178-210.
- V. KUSZINSZKY, Aquincum. Ausgrabungen und Funde, Budapest, 1934.
- M.E. MARIEN, Belgica antiqua = Belgica antiqua. De Stempel van Rome, Antwerpen, 1980.
- J. MERTENS, L'archéologie gallo-romaine en Belgique, quelques réflexions, in EC, 53, 1985, p.
- A. MÓCSY, Pannonia = Pannonia, in RE, Suppl. IX, 1962, kol. 516-776.
- A. MÓCSY, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London & Boston, 1974.
- M. NEMETH, Vezető az Aquincumi Múzeum Kötárabán, Budapest, 1971.
- R. NOUWEN, De verloren grens. De Germaanse invallen en de Frankische kolonisatie in onze gewesten, Tongeren, 1988.
- C. PATSCH, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan, Wien, 1937.
- M.-Th. et G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica = Gallia Belgica et Germania Inferior. Vingt-cinq années de recherches historiques et archéologiques, in ANRW, II, 4, 1975, p. 3-299.
- I.A. RICHMOND, Roman Britain (The Pelican History of England, I), Harmondsworth, 1955.

- Römer = H. CUPPERS (ed.), Die Römer in Rheinland-Pfalz, Stuttgart, 1990.
- C.-B. RÜGER, Germania Inferior = Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit, Beih.BJ, Köln-Graz, 1968.
- F. SCHÖN, Herrschaft = Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien, Sigmaringen, 1986.
- Spurensicherung = Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein (Kunst und Altertum am Rhein, 136), Mainz am Rhein, 1992.
- M. TODD, Roman Britain = Roman Britain, 55 BC-AD 400; The Province beyond Ocean, Glasgow, 1981.
- H. VAN DE WEERD, Inleiding = Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden, Antwerpen, 1944.
- A. VAN DOORSELAER, De Romeinen = De Romeinen in de Nederlanden, in Algemene Geschiedenis der Nederlanden I, 1982, p. 21-98.
- H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland = Das Römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945 (Beih.BJ 8), Köln-Opladen, 1960.
- A. WANKENNE, La Belgique, 1972 = La Belgique à l'époque romaine sites urbains, villageois, religieux et militaires, Brussel, 1972.
- A. WANKENNE, La Belgique, 1979 = La Belgique au temps de Rome, Namen, 1979.
- E.M. WIGHTMAN, Gallia = Gallia Belgica, London, 1985.
- E.M. WIGHTMAN, Trier = Roman Trier and the Treveri, London, 1970.
- J.J. WILKES, Dalmatia, London, 1969.

5.2.2. Tongeren en de civitas Tungrorum.

- H. AMAND & R. NOUWEN, Gallo-Romeinse tumuli in de civitas Tungrorum, Tongeren, 1989.
- H. BAILLIEN, Dokumenten over de Romeinse mijlpaal te Tongeren, in Limburg, 38, 1959, p. 1 e.v.
- P. CLAES, Découvertes de l'époque romaine à Taviers, in ASAN, 47, 1954, p. 230-233.
- J. DE BEENHOUWER, Terrakotten aus Kölner Werkstätten. Der Depotfund von Tongeren, in Kölner Jahrb. Vor- und Frühgeschichte, 24, 1991, p. 395-412.
- J. DE BEENHOUWER, Roman Terracotta Statuettes from a Close Find at Tongeren and their Relation to the Köln, Trier and Central-Rhine Production Centres, in Acta Archaeologica Lovaniensia, 30, 1991, p. 61-93.
- A. CAHEN-DELHAYE, Le cavalier aux géants anguipèdes et trois autres statues gallo-romaines de Tongres, in AB, 219, 1979.
- A. CAHEN-DELHAYE & J. SMEESTERS, Tongeren, Romeins beeldhouwwerk, 1986.
- E. DEL MARMOL, Cimetière franc et inscriptions lapidaires de Barvaux-Condroz, in ASAN, 13, 1875, p. 349-354.
- J.E. DEMARTEAU, Ardenne = L'Ardenne belgo-romaine. Etude d'archéologie et d'histoire, 1911.
- Ph. DESPRIET, Een Keuls aarden beeldje met Servandus inschrift uit Tongeren, in Limburg, 53, 1974, p. 53-60.
- G. FAIDER-FEYTMANS, Inscription latine de Nivelles, in AC,

- 25, 1956, p. 140.
- G. FAIDER-FEYTMANS, Les bronzes Mithriaques d'Angleur, in BMRAH, 46, 1974.
 - L. HALKIN, L'inscription romaine de Tavieres, in ASAN, 47, 1954, p. 257-265.
 - Langs de weg = P. STUART & M.E.Th. DE GROOTH, Langs de weg. De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen - Villa rustica, (tentoonstellingskatalogo), Heerlen-Maastricht, 1987.
 - L. LEFEBRVE, A propos du dieu gaulois Intarabus... Découverte à Foy (Bastogne), une nouvelle inscription latine résout un problème vieux de plus d'une siècle, in AIALux, 95, 1964, p. 241-255.
 - M. LESENNE, Repertorium = Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren (Oudheidkundige repertoria, X), Brussel, 1975.
 - J. LOICQ, Une dédicace à Viradecthis découverte à Strée-Les-Huy, in BSAHDL, 47, 1967, p. 1-21.
 - M.J.R. MARECHAL, Les frontières des Aduatuces et des Germains cisrhénans. Situation de leurs oppida, in Caesarodunum, 16, 1981, p. 45-51.
 - J. MERTENS, Korte bijdrage tot het Romeins stadsplan van Tongeren, in Brabantse Oudheden opgedragen aan Gerrit Beex (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, 16), 1977, p. 145. e.v.
 - J. MERTENS, Les débuts de l'urbanisation dans la nord de la Gaule, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 261-280.
 - J. MERTENS, Limburg = Limburg in de Romeinse tijd (AB 75), Brussel, 1964.
 - J. MERTENS, Military Origins = The Military Origins of Some Roman Settlements in Belgium, in Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Sheppard Frere, Oxford, 1983, p. 155-168.
 - J. MERTENS, Naissance = Naissance d'une ville: Atuatuca Tungrorum-Tongres, in Revue Archéologique de Picardie, 1984, p. 41-48.
 - J. MERTENS, Réflexions à propos du 'Cavalier aux Géants angipèdes' de Tongres, in Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est, 33, 1982, p. 47-53.
 - J. MERTENS & W. VANVINCKENROYE, Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren, Tongeren, 1975.
 - R. NOUWEN, Atuatuca Tungrorum, in Lexicon of the Greek and Roman Cities and Placenames, II (voorzien voor 1993).
 - W. MEYERS, Administration = L'administration de la province romaine de Belgique, Gent, 1964.
 - J. PAQUAY, Tongeren voorheen = Tongeren voorheen: geschiedkundige schets, Tongeren, 1934.
 - J. PLUMIER, Tumuli belgo-romains de la Hesbaye occidentale: Seron, Hanret, Bois de buis, Penteville, Namen, 1986.
 - M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, L'inscription du fanum de Juslenville, in Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire, 63, 1983, p. 197-202.
 - M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER & J.CL. DEMANET, Découverte d'une inscription latine votive à Liberchies (Hainaut), in Helinium, 29, 1989, p. 227-238.
 - M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER & J.C. DEMANET, Liberchies (Pont-à-

- Celles, Ht), Bons Villers: fragment d'inscription votive, in Archeologie, 2, 1988, p. 162.
- L. RENARD, Fragment de stèle funéraire avec inscription, trouvé à Tongres, in CAPL, 6, 1911, p. 89-91.
 - M. RENARD, Inscription latine de Nivelles, in RBPB, 33, 1955, p. 321-326.
 - M. RENARD, Inscriptio Romana ad res Belgicas pertinens, in Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis, 28, 1950, p. 131-142.
 - G. RENSON, Oudste geschiedenis van de gemeente Genk, in OLL, 4, 1949, p. 45-51.
 - C.G. ROLLAND, Inscription romaine de Celles, in ASAN, 24, 1900, p. 465-484.
 - H. ROOSENS, Bestattungsritual und Grabinhalt einiger Tumuli im Limburger Haspengouw, in Helinium, 16, 1976, p. 139-149.
 - K. SCHERLING, Tungri = Tungri, in RE, VII, A, 1948, kol. 1345-1359.
 - J. SMEESTERS, Epigrafisch nieuws uit Tongeren, in Limburg, 57, 1978, p. 193-200.
 - J. SMEESTERS, Fragment van een nieuwe Romeinse inscriptie te Tongeren, in Limburg, 51, 1972, p. 145-152.
 - A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, Interimverslag 1986, in AB, III, 1987, p. 127-138.
 - A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Het project "Stadsonderzoek" te Tongeren. De oudste (?) bewoning, in Archeologie in Limburg 47, 1991, p. 1-7.
 - A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Romeins Tongeren, hoofdstad in de lage landen, in Natuur en techniek, 60, 1992, p. 126-139.
 - A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Stratigraphies du 1er siècle à Tongres et céramique belge, in SFECAG, Actes du Congrès de Tournai, 1992, p. 59-69.
 - A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren. Interimverslag 1987, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 107-124.
 - M. VANDERHOEVEN, De terra sigillata te Tongeren. De Italiaanse terra sigillata (II), in Helinium, 7, 1967, p. 193-228.
 - H. VAN DE WEERD, Civitas = De Civitas Tungrorum, Antwerpen, 1914.
 - H. VAN DE WEERD, Notes d'épigraphie latine, in AC, 6, 1937, p. 125-128.
 - L. VAN DE WEERD, Civitas Tungrorum en Germania Inferior, in AC, 4, 1935, p. 175-189.
 - W. VANVINCKENROYE, De Romeinse villa's van Piringen ("Mulkenveld") en Vechmaal ("Walenveld"), Tongeren, 1990.
 - W. VANVINCKENROYE, De Romeinse villa op de Sassenbroekberg te Broekom, Tongeren, 1988.
 - W. VANVINCKENROYE, De Romeinse zuid-westbegraafplaats van Tongeren: opgravingen 1972-1981, Tongeren, 1984.
 - W. VANVINCKENROYE, Het Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren, Tongeren, 1992.
 - W. VANVINCKENROYE, Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven, Tongeren, 1988.
 - W. VANVINCKENROYE, Opgravingen, 1963-1964 = Opgravingen te

- Tongeren 1963-1964, Tongeren, 1965.
- W. VANVINCKENROYE, Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren, Tongeren, 1989.
 - W. VANVINCKENROYE, Tongeren = Tongeren, Romeinse Stad, Tielt, 1985.
 - J.P. WALTZING, Fragment d'inscription romaine trouvé à Tongres, in CAPL, 7, 1912, p. 112-113.
 - J.P. WALTZING, Inscriptions latines de la Belgique romaine, in Musée Belge, 20, 1921, p. 50-54.
 - J.P. WALTZING, Inscriptions latines de la Belgique romaine, VII-XII. Inscriptions trouvées à la citadelle de Namur (1896), in Musée Belge, 7, 1903, p. 335-349 = AFAHB, 1903, p.547-563.
 - A. WANKENNE, Tongres à l'époque romaine, in EC, 33, 1965, p. 156-177.

5.2.3. Het Romeinse leger: algemeen.

- G. ALFÖLDY, Die Auxiliärtruppen der Provinz Dalmatien, in ActArchHung, 14, 1962, p. 259-296 (= Mavors, p. 239-267).
- G. ALFÖLDY, Epigraphisches aus dem Rheinland III, Ein Militärdiplomfragment aus der Colonia Ulpia Traiana, in ES, 5, 1968, p. 1-17.
- G. ALFÖLDY, Hilfstruppen = Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior, ES, 6, Düsseldorf, 1968.
- G. ALFÖLDY, Mavors = Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985, Mavors, Roman Army Researches, III, Amsterdam, 1987.
- G. ALFÖLDY, Zur Beurteilung der Militärdiplome der Auxiliärsoldaten, in Historia, 17, 1968, p. 215-227.
- D. BAATZ, Kommandobereiche der Legionslegaten, in Germania, 67, 1989, p. 169-178.
- M. BANG, Die Germanen = Die Germanen im römischen Dienst bis zum Antritt Constantins I, Berlin, 1906.
- T. BECHERT, The Roman Military Settlement of Asciburgium. Topography and Chronology, in Roman Frontier Studies, 1979 (1980), p. 501-514.
- J. BENES, Auxilia Romana = Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystems im unteren Donaauraum und in den angrenzenden Gebieten, Praha, 1978.
- J. BENES, Die römischen Auxiliärformationen im unteren Donaauraum, in SPFFBU E, 15, 1970, p. 159-210.
- P.T. BIDWELL, Vindolanda = The Roman Fort of Vindolanda at Chesterholm Northumberland, Archaeological Report, 1, London, 1985.
- W. BINSFELD, Ein Militärdiplom in Trier, in TZ, 51, 1988, p. 423-425.
- A.R. BIRLEY, Vindolanda: New Writing Tablets 1986-1989, in Roman Frontier Studies, 1989, 1991, p. 16-20.
- E. BIRLEY, Alae = Alae and Cohortes Milliariae, in Corolla memoriae E. Swoboda dedicata, 1966, p. 54-67.
- E. BIRLEY, Alae Named after their Commanders, in AncSoc, 9, 1978, p. 256-273.
- E. BIRLEY, An Inscription from Cramond and the Matres Campestres, in Glasgow Archaeological Journal, 4, 1976, p. 108-

110.

- E. BIRLEY, A Roman Altar from Old Kilpatrick and Interim Commanders of Auxiliary Units, in Latomus, 42, 1983, p.
- E. BIRLEY, Hadrian's Wall = Research on Hadrian's Wall, Kendal, 1961.
- E. BIRLEY, More Links between Britain and Noricum, in Festschrift H. Vetters, 1985, p. 114-119.
- E. BIRLEY, Promotions and Transfers in the Roman Army: Senatorial and Equestrian Officers, in Carnuntum Jahrbuch, 1957, p. 3-20 (= Roman Army, p. 93-114).
- E. BIRLEY, Raetien, Britannien und das römische Heer, in BVbl, 45, 1980, p. 77-89 (= Roman Army, p. 259-271).
- E. BIRLEY, Religion = The Religion of the Roman Army: 1895-1977, in ANRW, II, 16, 2, 1978, p. 1506-1541.
- E. BIRLEY, Roman Army = The Roman Army. Papers 1929-1986, Mavors, Roman Army Researches, VI, 1988.
- E. BIRLEY, Roman Britain = Roman Britain and the Roman Army. Collected Papers, Kendal, 1953.
- E. BIRLEY, Roman Garrisons in the North of Britain, in JRS, 22, 1932, p. 55-59.
- E. BIRLEY, Septinius Severius and the Roman Army, in ES, 8, 1969, p. 63-82.
- E. BIRLEY, Some Military Aspects of Roman Scotland, in Dumfriesshire & Galloway Transactions, 31, 1954, p. 11-21 (= Roman Army, p. 239-247).
- E. BIRLEY, The Epigraphy of the Roman Army, in Actes du deuxième Congrès international d'épigraphie grecque et latine, 1952, p. 226-238 (= Roman Army, p. 3-11).
- E. BIRLEY, Veterans of the Roman Army in Britain and Elsewhere, in AncSoc, 13/14, 1982/1983, p. 265-276 (= Roman Army, p. 272-283).
- R. BIRLEY, Vindolanda, in Current Archaeology, 116, 1989, p. 275-279.
- R. BIRLEY, Vindolanda. Eine römische Grenzfestung am Hadrianuswall, Bergisch Gladbach, 1978 = Vindolanda. A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall, London, 1977.
- J.E. BOGAERS, Een Bataaf in Dalmatia, in Numaga, 13, 1966, p. 161-181.
- J.E. BOGAERS, Enige opmerkingen over het Nederlands gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda), in BROB, 17, 1967, p. 99-114.
- A.K. BOWMAN, Roman Military Records from Vindolanda, in Britannia, 5, 1974, p. 360-373.
- A.K. BOWMAN, The Roman Writing Tablets from Vindolanda, London, 1983.
- A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, A Military Strength Report from Vindolanda, in JRS, 81, 1991, p. 62-73.
- A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, The Vindolanda Writing Tablets, Newcastle Upon Tyne, 1974.
- A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, The Vindolanda Writing Tablets and their Significance: an Interim Report, in Historia, 24, 1975, p. 120-123.
- A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, New Texts from Vindolanda, in Britannia, 18, 1987, p. 125-142.
- A.K. BOWMAN & J.D. THOMAS, Vindolanda, 1985: the New Writing Tablets, in JRS, 76, 1986, p. 120-123.

- D.J. BREEZE, Pay Grade and Ranks below the Centurionate, in JRS, 61, 1971, p. 130-135.
- D.J. BREEZE, The Career Structure below the Centurionate during the Principate, in ANRW, II, 1, 1974, p. 435-451.
- D.J. BREEZE, The Organisation of the Careerstructure of the immunes and principales of the Roman Army, in BJ, 174, 1974, p. 278 e.v.
- D.J. BREEZE, The Roman Fortlet at Barburgh Mill, in Britannia, 5, 1974, p. 130-162.
- D.J. BREEZE & B. DOBSON, Hadrian's Wall, London, 1987(3).
- D.J. BREEZE & B. DOBSON, Hadrian's Wall: Some Problems, in Britannia, 3, 1972, p. 182-208.
- D.J. BREEZE & B. DOBSON, Roman Military Deployment in North Britain, in Britannia, 16, 1985, p. 1-19.
- A.W. BYVANCK, La pierre tombale d'un Batave au Musée d'Aquincum, in Mnemosyne, 6, 1938, p. 122-124.
- R. CAGNAT, L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs, New York, 1975 (= Paris, 1913).
- H. CALLIES, Truppen = Die fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten nationalen Numeri. Beiträge zur Geschichte des römischen Heeres, in BRGK, 1964 (1965), p. 130 e.v.
- I.B. CATANICIU, Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia, BAR I.S., 116, 1981.
- G.L. CHEESMAN, Auxilia = The Auxilia of the Roman Imperial Army, Oxford, 1914.
- C. CICHORIUS, Ala = Ala in RE, I, 1894, kol. 1223-1270.
- C. CICHORIUS, Cohors = Cohors in RE, IV, 1900, kol. 231-355.
- M. CLAUSS, Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii, Bochum, 1973 (n.v.).
- C. DAICOVICIU & D. PROTASE, Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis, in JRS, 51, 1961, p. 63-70.
- R.W. DAVIES, A Note on a Recently Discovered Inscription from Carrawburgh, in ES, 4, 1967, p. 108-111.
- R.W. DAVIES, "Cohortes Equitatae", in Historia, 20, 1971, p. 751-763.
- R.W. DAVIES, Roman Scotland and Roman Auxiliary Units, in PSAS, 108, 1976-1977, p. 168-173.
- R.W. DAVIES, Service in the Roman Army, Edinburgh, 1989.
- R.W. DAVIES, Singulares and Roman Britain, in Britannia, 7, 1976, p. 134-144.
- R.W. DAVIES, Some Military Commands from Roman Britain, in ES, 12, p. 183-214.
- R.W. DAVIES, Some More Military Medici, in ES, 9, 1972, p. 1-11.
- R.W. DAVIES, Some Troop Movements to Roman Britain, in Klio, 60, 1978, p. 363-370.
- R.W. DAVIES, The Medici of the Roman Armed Forces, in ES, 8, 1968, p. 83-99.
- R.W. DAVIES, The Training-Grounds of the Roman Cavalry, in AJ, 125, 1968, p. 73-97.
- D. DETSCHEW, Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis, in Klio, 30, 1937, p. 187-199.
- H. DEVIJVER, De leeftijd van de ridderofficieren tijdens het

- Vroeg-Romeinse Keizerrijk (Augustus 27 v.Chr.-Gallienus 268 n.Chr.), in Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 28, 1974, p. 83-146 (= Equestrian Officers, I, p. 73-140).
- H. DEVIJVER, Equestrian Officers = The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army, 2 dln., (Mavors, Roman Army Researches, VI & IX), Amsterdam, 1989 - Stuttgart 1992.
 - H. DEVIJVER, Equestrian Officers from the East, in P. FREEMAN & D. KENNEDY (eds), The Defence of the Roman and Byzantine East (BAR I.S. 297), Oxford, 1986, p. 109-225 (= Equestrian Officers, I, p. 273-389).
 - H. DEVIJVER, Equestrian Officers in the East, in The Eastern Frontier of the Roman Empire. Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988, (BAR I.S. 553), I, 1989, p. 77-111 (= Equestrian Officers, II, p. 66-100).
 - H. DEVIJVER, La prosopographia militiarum equestrium. Contribution à l'histoire sociale et économique du Principat, in Histoire économique de l'Antiquité, ed. T. HAEEKENS & P. MARCHETTI, 1987 (1989), p. 107-122 (= Equestrian Officers, I, p. 396-411).
 - H. DEVIJVER, L'Egypte et l'histoire de l'armée romaine, in Egitto e storia antica dall'Ellenismo all' età araba. Bilancio di un confronto, 1989, p. 37-54 (= Equestrian Officers, II, p. 22-39).
 - H. DEVIJVER, Les 'militiae equestres' de P. Helvius Pertinax, in ZPE, 75, 1988, p. 207-214 (= Equestrian Officers, II, p. 11-18).
 - H. DEVIJVER & F. VAN WONTERGHEM, The Funerary Monuments of Equestrian Officers of the Late Republic and Early Empire in Italy (50 B.C. - A.D.), in AncSoc, 21, 1990, p. 59-98 (= Equestrian Officers, II, p. 154-211).
 - K. DIETZ, Neue Militärdiplomfragmente aus Rätien, in BVbl, 53, 1988, p. 137-155.
 - B. DOBSON, The Significance of the Centurion and 'Primipilaris' in the Roman Army and Administration, in ANRW, II, 1, 1974, p. 393-434.
 - B. DOBSON & D. BREEZE, The Army of Hadrian's Wall, Newcastle Upon Tyne, 1972.
 - B. DOBSON & J.C. MANN, Roman Army = The Roman Army in Britain and Britons in the Roman Army, in Britannia, 4, 1973, p. 191-205.
 - E. DORUTIU, Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclisi, in Dacia, NS, 5, 1961, p. 346-363.
 - J.F. DRINKWATER, Roman Gaul = Roman Gaul. The Three Provinces, 58 BC-AD 260, London, ..., New Hampshire, 1983.
 - M. DURRY, Les cohortes prétoriennes, 1938.
 - M. DURRY, Praetoriae cohortes, in RE, XXII, 2, 1954, kol. 1607-1634.
 - W. ECK & H. WOLFF, Heer = Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle (Passauer Historische Forschungen, 2), Köln Wien, 1986.
 - M. EUZENAT, Le limes de Volubilis, in Studien zu den Militärgrenzen Roms, BeihBJ, 19, 1967, p. 194-199.
 - FIEBIGER, Sesquiplicarius, in RE, II, A2, 1923, kol. 1876-1877.
 - J. FITZ, Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd

- Century, Budapest-Bonn, 1983.
- J. FITZ, Stationes de beneficiarios en Norique et en Pannonie, in Alba Regia, 15, 1976, p. 269-270.
 - D.H. FRENCH & C.S. LIGHTFOOT, The Eastern Frontier of the Roman Empire. Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988, 2 dln., BAR I.S. 553, Oxford, 1989.
 - H. GABELMANN, Römische Grabmonumente mit Reiterkämpfszenen im Rheingebiet, in BJ, 173, 1973, p. 132-200.
 - M. GECHTER, Die Anfänge des Niedergermanischen Limes, in BJ, 179, 1979, p. 1-138.
 - K. GENSER, Donaulimes = Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit (Der römische Limes in Österreich, 33), Wien, 1986.
 - J.F. GILLIAM, The Ordinarii and Ordinati of the Roman Army, in TPhS, 71, 1940, p. 127-148.
 - N. GUDEA, Das Verteidigungssystem des römischen Daciens. Der heutige Stand der Forschung, in Saalburg Jahrbuch, 31, 1974, p. 41-49.
 - N. GUDEA, Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian, in ANRW, II, 6, 1977, p. 849-887.
 - W.S. HANSON & G.S. MAXWELL, Rome's North West Frontier ... The Antonine Wall, Edingburgh, 1986 (=1983).
 - M.W.C. HASSAL & R.S.O. TOMLIN, Roman Britain in 1980. II. Inscriptions, in Britannia, 12, 1981, p. 394.
 - M.W.C. HASSAL & R.S.O. TOMLIN, Roman Britain in 1982. II. Inscriptions, in Britannia, 14, 1983, p. 347-348.
 - M.W.C. HASSAL & R.S.O. TOMLIN, Roman Britain in 1986. II. Inscriptions, in Britannia, 18, 1987, p. 369.
 - M.W.C. HASSAL & R.S.O. TOMLIN, Roman Britain in 1988. II. Inscriptions, in Britannia, 19, 1988, p. 502.
 - P.A. HOLDER, Army = The Roman Army in Britain, London, 1982.
 - P.A. HOLDER, Auxilia = Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan, BAR I.S., Oxford, 1980.
 - P. JACOB, Un diploma militar romano en Baelo Claudia (Tarifa, provincia de Cádiz), in Gerion, 2, 1984, p. 325-332.
 - A. JOHNSON, Auxiliary Forts = Roman Auxiliary Forts. The Construction and Planning of Auxiliary Forts in the Western Roman Empire, with Particular Reference to Britain and the German Provinces, Ph.D. thesis, Cardif, 1983.
 - A. JOHNSON, Roman Forts = Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces, London, 1983.
 - H.-J. KELLNER, Exercitus Raeticus. Truppenteile und Standorte im 1.-3. Jahrhundert n.Chr., in BVbl, 36, 1971, p. 207-215.
 - H.-J. KELLNER, Neue Militärdiplomfragmente aus Raetien, in BVbl, 31, 1966, p. 89-94.
 - H.-J. KELLNER, Raetische Militärdiplome, in BVbl, 48, 1983, p. 165-172.
 - H.-J. KELLNER, Römisches Militärdiplom von Oberschneiding Landkreis Straubing-Bogen, Niederbayern, in Das archäologische Jahr in Bayern, 1981, p. 132-133.
 - H.-J. KELLNER, Zwei neue raetische Militärdiplome, in BVbl, 33, 1968, p. 92-99.
 - L. KEPPIE, Roman Army = The Making of the Roman Army from

- Republic to Empire, London, 1991 (=1984).
- L.J.F. KEPPIE, The Antonine Wall 1960-1980, in Britannia, 13, 1982, p. 91-111.
 - D.J. KNIGHT, The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian, in ZPE, 85, 1991, p. 189-208.
 - H.G. KOLBE, Die ritterlichen Laufbahn des Kaisers Pertinax, in Akten IV Kongr. Gr. Lat. Epigr., 1964, p. 185-191.
 - H.G. KOLBE, Neue Inschriften aus Bonn, in BJ, 161, 1961, p. 83-107.
 - H.G. KOLBE, Der Pertinaxstein aus Brühl bei Köln, in BJ, 162, 1962, p. 407-420.
 - K. KRAFT, Ein neues Militärdiplomfragment aus Manching (Raetien), in Germania, 34, 1956, p. 75-82.
 - K. KRAFT, Zur Rekrutierung = Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Bern, 1951.
 - J. KRIER, Treverer = Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg. Beih. TZ, 5, Trier, 1981.
 - J.-M. LASSERE, Les Afri et l'armée romaine, in L'Africa romana. Atti del V convegno di studio Sassari, 11-13 dicembre 1987, 1988, p. 177-188.
 - F. LAUWERS, Rymenam: Classis Germanica, in Archeologie, 1973, 2, p. 77-78.
 - Y. LE BOHEC, Archéologie militaire de l'Afrique du Nord. Bibliographie analytique 1913-1977 (Cahiers du Groupe de Recherche sur l'Armée romaine et les Provinces II), Paris, 1979.
 - Y. LE BOHEC, L'Armée = L'Armée romaine sous le Haut-Empire, Paris, 1989.
 - M. LENOIR, Diplômes militaires inédits de Volubilis, in Bulletin d'Archéologie Marocaine, 15, 1983-1984, p. 219 e.v.
 - L. LE ROUX, L'Armée romaine de Bretagne, Paris, 1911.
 - P. LE ROUX, L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409, Paris, 1982.
 - B. LÖRINCZ, Ala-bélyeges téglák Pannoniában, in ArchErt, 105, 1978, p. 1-10.
 - B. LÖRINCZ, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Pannonien in der Prinzipatszeit, (voorzien voor 1993).
 - B. LÖRINCZ & ZS. VISY, Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa, in Roman Frontiers Studies, 1979(1980), p. 681-701.
 - J.C. MANN, The Frontiers of the Principate, in ANRW, II, 1, 1974, p. 508-533.
 - V.A. MAXFIELD, The Frontiers of the Roman Empire: some Recent Work, in JRA, 2, 1989, p. 334-346.
 - J. MERTENS, L'Armée romaine en Belgique, in DossArch, 86, 1984, p. 58-64.
 - J. MERTENS, Military Origins = The Military Origins of some Roman Settlements in Belgium, in Rome and her Northern Provinces. Papers presented to Sheppard Frere, 1983, p. 155-168.
 - J. MERTENS, Urban Wall-Circuits in Gallia Belgica in the Roman Period, in Roman Urban Defences in the West (The Council for British Archaeology Research Report, 51), 1985, p. 43-47.
 - M. MIRKOVIC, Beneficiarii consularis and the New Outpost in Sirmium, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 252-256.

- A. MÓSCY, Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze (Mavors, VII), Stuttgart, 1992.
- T. NAGY, The Military Diploma of Albertfalva, in ActArchHung, 7, 1956, p. 17-71.
- M. NEMETH & K. KERDO, Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert, in Studien zu den Militärgrenzen Roms, III, 1986, p.384-388.
- H. NESSELHAUF, Zur Militärgeschichte der Provinz Mauretania Tingitana, in Epigraphica, 12, 1950, p. 34-48.
- H. NESSELHAUF, Umriss einer Geschichte des obergermanischen Heeres, in JbRGZM, 7, 1960, p. 151 e.v.
- H.U. NUBER, Bemerkungen zu Militärdiplomen und ein neugefundenes Fragment aus Munnigen, Ldkr. Nördlingen, in Germania, 47, 1969, p. 178-181.
- H.U. NUBER, Zur Entstehung der Raeterkohorten, in Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, 1967, p. 90-93.
- B. OLDENSTEIN-PFERDEHIRT, Die Geschichte der Legio VIII Augusta, in JbRGZM, 31, 1984, p. 397-433.
- A. OXE, Der Grabstein eines Signifer der Ala Afrorum, in Germania, 9, 1925, p. 120-122.
- A. PASSERINI, Le coorti pretorie, Roma, 1939.
- M. PAVAN, L'ambiente militare nella provincia del Norico, in Athenaeum, 34, 1956, p. 58-90.
- C.C. PETOLESCU, L'Organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien, in Dacia NS, 29, 1985, p. 45-55.
- D. PROTASE, Doa inscriptii latine inedite de la Ilişua, in MCA, 4, 1957, p. 319-323.
- D. PROTASE, Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie, in Akten VI Kongresses Griechische und Lateinische Epigraphik 1972, 1973, p. 535-537.
- F.N. PRYCE, A New Diploma for Roman Britain, in JRS, 20, 1930, p. 16-23.
- A. RADNÓTI, Legionen und Auxilien am Oberrhein im 1. Jh.n. Chr., in Roman Frontier Studies 1969, 1974, p. 138-155.
- A. RADNÓTI, Neue rätische Militärdiplome aus Straubing und Eining, in Germania, 39, 1961, p. 93 e.v.
- A. RADNÓTI & L. BARKÓCZI, The Distribution of Troops in Pannonia Inferior During the 2nd Century A.D., in ActArchHung, 1, 1951, p. 191-230.
- M. REDDE, Les ouvrages militaires romains en Gaule sous le Haut-Empire. Vers un bilan des recherches récentes, in JahrbRGZM, 34, 2, 1987, p. 343 e.v.
- E. RITTERLING, Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus, in BJ, 114/115, 1906, p. 159-188.
- J.M. ROLDAN HERVAS, Ejército romano = Hispania y el ejército romano. Contribucion a la historia social de la España antigua, Salamanca, 1974.
- R.J. ROWLAND, Foreigners in Roman Britain, in ActArchHung, 28, 1976, p. 443-447.
- M.M. ROXAN, A Note on the Gnotzheim Diploma Fragment, in BVbl, 44, 1979, p. 75-78.
- M.M. ROXAN, The Auxilia of Mauretania Tingitana, in Latomus, 32, 1973, p. 838-855.
- M.M. ROXAN, The Distribution of Roman Military Diplomas, in

- ES, 12, 1981, p. 265-286.
- G. RUPPRECHT, Untersuchungen = Untersuchungen zum Dekurionenstand in den nordwestlichen Provinzen des römischen Reiches, Frankfurter Althistorische Studien 8, 1975.
 - I.I. RUSSU, Auxilia provinciae Daciae, in SCIV, 23, 1972, p. 63-77.
 - I.I. RUSSU, Tracii în Dacia Romană, in Acta Musei Napocensis, 4, 1967, p. 85-105.
 - D.B. SADDINGTON, Auxiliary forces = The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C.-A.D. 79), Zimbabwe, 1982.
 - E. SANDER, Zur Rangordnung des römischen Heeres, in Historia, 8, 1959, p. 239-247.
 - R. SAXER, Vexillationen = Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian, ES, 1, 1967.
 - E. SCHALLMEYER, Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarii, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 400-406.
 - H. SCHONBERGER, The Roman Frontier in Germany: an Archaeological Survey, in JRS, 59, 1969, p. 144-197.
 - M.A. SPEIDEL, Roman Army Pay Scales, in JRS, 82, 1992, p. 87-106.
 - M.P. SPEIDEL, Africa and Rome: continuous Resistance? (A Vexillation of the Norican Ala Augusta in Mauretania), in PACA, 13, 1975, p. 36-38.
 - M.P. SPEIDEL, Die Denkmäler der Kaiserreiter, Bonn, 1991 (n.v.).
 - M.P. SPEIDEL, Die Equites Singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts (Antiquitas, Reihe 1, 11), Bonn, 1965.
 - M.P. SPEIDEL, Guards = Guards of the Roman Armies. An Essay on the Singulare of the Provinces (Antiquitas, 1, 28), Bonn, 1978.
 - M.P. SPEIDEL, Princeps as a Title for ad hoc Commanders, in Britannia, 12, 1981, p. 7-13.
 - M.P. SPEIDEL, The Chattan War, the Brigantian Revolt and the Loss of the Antonine Wall, in Britannia, 18, 1987, p. 233-237.
 - M.P. SPEIDEL, Roman Army Studies, II, Mavors, VIII, Stuttgart, 1992.
 - M.P. SPEIDEL, The Soldiers' Homes, in Roman Army Studies, II, p. 313-327 (= W. ECK & H. WOLFF, Heer, p. 467-481).
 - M.P. SPEIDEL, The Soldiers' Servants, in AncSoc, 20, 1989, p. 239-248 (= Mavors, VIII, p. 342-350).
 - M.P. SPEIDEL, The Weapons Keeper, the Fiscus Curator, and the Ownership of Weapons in the Roman Army, in Roman Army Studies, II, p. 131-136.
 - E. STEIN, Beamten = Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat, Wien, 1932.
 - K. STROBEL, Anmerkungen zur Geschichte der Batavenkohorten in der hohen Kaiserzeit, in ZPE, 70, 1987, p. 271-292.
 - J. SZILÁGYI, "Belgae" im Vorort von "Pannonia Inferior" in Hommages à Marcel Renard, II (Coll. Latomus, 102), 1969, p. 708-714.
 - J. SZILÁGYI, Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel (Diss. Pannonicae Sec. 2, 21),

1946.

- J. SZILÁGYI, Erforschung der Limes-Strecke im Bereich von Aquincum, in Limes-Studien 1957, 1959, p. 167-174.
- J. SZILÁGYI, Vitàs és közéletlen rómaikori köfeliratok az Aquincumi Muzeumból (Umstrittene und unveröffentliche Steininschriften aus dem Museum zu Aquincum), in Budapest Régiségei, 22, 1971, p. 301-328.
- H. THALLER, Fragment eines Militärdiplomes von Mautern, in JÖAI, 39, 1952, p. 87-98.
- H. THOEN, Römische Militäranlagen im westbelgischen Raum. Ein status quaestionis, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 49-59.
- R. THOUVENOT, Deux diplômes militaires du Maroc, in Compt. rend. de l'Acad. des inscriptions, 1949, p. 332.
- R. THOUVENOT, Les diplômes militaires de Banassa, in Publications du Service des Antiquités du Maroc, 9, 1951, p. 165.
- A. VON DOMASZEWSKI, Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze, in Westdeutsche Zeitschrift, 21, 1902, p. 158-211.
- A. VON DOMASZEWSKI, Rangordnung = Die Rangordnung des römischen Heeres, Beih. BJ, 14, Köln-Graz, 1967(2).
- A. VON DOMASZEWSKI, Religion = De Religion des römischen Heeres, 1895 (= Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte, 1972, p. 81-204).
- H. VON PETRIKOVITS, Bemerkungen zur Westgrenze der römische Provinz Niedergermanien, in Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, 1968, p. 115-119.
- W. WAGNER, Dislokation = Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, Berlin, 1938.
- W. WAGNER, Zur Geschichte der ala I Pannoniorum Tampiana victrix, in Festschrift RGZM, III, 1953, p. 97-101.
- R. WATSON, The Pay of the Roman Army, in Historia, 8, 1959, p. 272 e.v.
- G. WEBSTER, Imperial Army = The Roman Imperial Army, London, 1969.
- G. WEBSTER, Standards and Standardbearers in the Alae, in BJ, 186, 1986, p. 105-115.
- E.M. WIGHTMAN, Military Arrangements = Military Arrangements, Native Settlements and Related Developments in Early Gaul, in Helinium, 17, 1977, p. 105-126.

5.2.4. Het Romeinse leger: de Tungri.

- E. BIRLEY, A Note on the Second Cohort of Tungrians, in Transactions of Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society (Sec. Ser.), 35, 1935, p. 56-60.
- E. BIRLEY, A Note on the Cohort of Tungrians, in CW(2), 35, 1935, p. 56-60.
- E. BIRLEY, Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo, in Chiron, 4, 1974, p. 511-513.
- E. BIRLEY, Die cohors I Tungrorum und das Orakel des klari-schen Apollo, in Germania, 23, 1939, p. 189-190.
- A. DE CEULENEER, Notice sur un diplôme militaire de Trajan trouvé aux environs de Liège, in BSAHAL, 1, 1881, p. 67-127.
- L. HALKIN, Le diplôme militaire romain de Flémalle-Haute, in

- Musée Belge, 17, 1913, p. 289-312.
- T. HODGSON, Observations on Some Roman Altars and Inscriptions, Erected by a Cohort of the Tungri, and Found at Castle-Steads, or Cambeck-Fort, in Cumberland, in Archaeol. Aeliana, 2, 1932, p. 80-92.
 - C. LETTA, Le dediche dis deabusque secundum interpretationem Oraculi Clarii Apollinis e la Constitutio Antoniniana, in Studi Classici e Orientali, 39, 1989, p. 265-280.
 - A. OXE, Die germanische Ala I Tungrorum Frontoniana im Asciburgium, in BJ, 135, 1930, p. 62-73.
 - D. PROTASE, Neue Daten über die Ala I Tungrorum Frontoniana im Dakien, in Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik Festschrift für A. Betz zur vollendung seines 80 Lebensjahres, Wien, 1985, p. 495-504.
 - J. SMEESTERS, Tungri = Les Tungri dans l'armée romaine. Etat actuel de nos connaissances, in Beih.BJ, 38, 1977, p. 175-186.
 - H. VAN DE WEERD, De Tungri in het buitenland, in BSSLL, 33, 1915, p. 153-178.
 - H. VAN DE WEERD, Les Tungri = Les Tungri dans l'armée romaine, in Mélanges offerts à C. Moeller, 1914, p. 50 e.v.
 - L. VAN DE WEERD, De Belgen in het Romeinsche leger, in AC, 5, 1936, p. 341 e.v. & AC, 6, 1937, p. 71 e.v.
 - H. WOLFF, Die cohors II Tungrorum milliaria equitata c(oram?) l(audata?) und die Rechtsform des ius Latii, in Chiron, 6, 1976, p. 267-288.

5.2.5. Varia.

- G. ALFÖLDY, Lateinische Bürger in Brigantium und im Imperium Romanum, in BVbl, 51, 1986, p. 187-220.
- G. ALFÖLDY, Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'empire romain, in Latomus, 25, 1966, p. 37-57.
- M. AMAND, Etude sur nos tumulus, in EC, 39, 1979, p. 484-492.
- H. AMENT, Der Rhein und die Ethnogenese der Germanen, in Praehistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 37-47.
- Archéologie en Ardenne = Archéologie en Ardenne. De la Préhistoire au XVIIIe siècle, Brussel, 1991.
- M.P. ARNAUD-LINDET, Remarques sur l'octroi de la civitas et du conubium dans les diplômes militaires, in REL, 55, 1977, p. 282-309.
- D. ATKINSON, A New Roman Governor of Provincia Britannia, in CR, 42, 1928, p. 11-14.
- D. ATKINSON, Report on Excavations at Wroxeter (the Roman City of Viroconium) in the County of Salop, 1923-1927, 1942.
- L. BARKÓCZI, Intercisa I, = L. BARKÓCZI, G. ERDÉLYI, E. FERENCZY, F. FÜLEP, J. NEMESKÉRI, M.R. ALFÖLDY, K. SÁGI, Intercisa I, (Dunapentele-Sztálinváros), Geschichte der Stadt in der Römerzeit, (Archäologia Hungarica S.N. 33), Budapest, 1951.
- G. BAUCHHENS & P. NOELKE, Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen (BeihBJ, 41), Köln-Bonn, 1981.
- T. BECHERT, Der Stand der Asciburgium-Forschung, in Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands III, Rheinische

- Ausgrabungen, 12, Bonn, 1972.
- T. BECHERT, Funde aus Asciburgium, 4, Steindenkmäler und Gefässinschriften, Duisburg, 1976.
 - A. BEQUET, Samson, in ASAN, 9, 1865-1866, p. 350-376.
 - H. BIRKHAN, Germanen = Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit. Der Aussagewert von Wörtern und Sachen für die frühesten keltisch-germanischen Kulturbeziehungen, (SAWW, 272), Wien, 1970.
 - E. BIRLEY, Deities = The Deities of Roman Britain, in ANRW, II, 18, 1, 1986, p. 3 e.v.
 - J.E. BOGAERS, Civitates = Civitates und civitates-Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior, in BJ, 172, 1972, p. 310-333.
 - J.E. BOGAERS, Germania = Germania Inferior, Gallia Belgica en de civitates van de Frisiavones en de Tungri, in Helinium, 11, 1971, p. 228-237.
 - C. CICHORIUS, Römische Denkmäler in der Dobrudscha. Ein Erklärungsversuch, 1904.
 - J. COLIN, Le Préfet du Prétoire Cornelius Fuscus: un enfant de Pompei, in Latomus, 15, 1956, p. 57-82.
 - S.J. DE LAET, La Belgique = La Belgique d'avant les Romains, Wetteren, 1982.
 - F. DREXEL, Götterverehrung = Die Götterverehrung im römischen Germanien, in BRGK, 14, 1922, p. 1-68.
 - ESPERANDIEU = E. ESPERANDIEU, Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine, Paris, 1907 e.v.
 - M. EUZENAT, Une dédicace volubilitaine à l'Apollon de Claros, in Antiquités africaines, 10, 1976, p. 63-68.
 - G. FAIDER-FEYTMANS, Les bronzes = Les bronzes romains, I, Mainz, 1979.
 - J.R. FEARS, The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology, in ANRW, II, 17, 1, 1981, p. 3-141.
 - D. FISHWICK, The Imperial Cult in Roman Britain, in Phoenix, 15, 1961, p. 159-173 & 213-220.
 - D. FISHWICK, The Imperial Numen in Roman Britain, in JRS, 59, 1969, p. 76-91.
 - J. FITZ, Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris, in AAntHung, 11, 1963, p. 249 e.v.
 - F.B. FLORESCU, Das Siegesdenkmal von Adamklissi Tropaeum Traiani, Bukarest-Bonn, 1969.
 - F.B. FLORESCU, Monumentul de la Adamklissi, 1961.
 - S.S. FRERE, The Early Development of the Cities of Roman Britain, in Revue Archéologique de Picardie, 3-4, 1984, p. 11 e.v.
 - H. GABELMANN, Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, in BJ, 172, 1972, p. 65 e.v.
 - B. GALSTERER-KROLL, Zum ius Latii in den Keltischen Provinzen des Imperium Romanum, in Chiron, 3, 1973, p. 277-306.
 - Germanen = B. KRÜGER (ed.), Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa, I., Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung, Berlin, 1988(5).
 - Germanenprobleme = H. BECK (ed.), Germanenprobleme in heutiger Sicht (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 1), Berlin-New York, 1986.

- B. GEROV, Die Invasion der Carpen im Jahre 214, in Acta of th Fifth Epigraphic Congress 1967, 1971, p. 431-436.
- J.L. GIRARD, La place de Minerve dans la religion romaine au temps du principat, in ANRW, II, 17, 1, 1981, p. 203-232.
- M.J. GREEN, The Iconography and Archaeology of Romano-British Religion, in ANRW, II, 18, 1, 1986, p. 113-162.
- M.J. GREEN, Jupiter, Taranis and the Solar Wheel, in M. HENIG & A. KING, Pagan Gods, p. 65-75.
- M.J. GREEN, The Worship of the Romano-Celtic Wheel-God in Britain seen in Relation to Gaulish Evidence, in Latomus, 38, 1979, p. 345-367.
- R. HACHMANN, Völker = R. HACHMANN, G. KOSSACK & H. KUHN, Völker zwischen Germanen und Kelten. Schriftquellen, Bodenfunde und Namengut zur Geschichte des nördlichen Westdeutschlands im Christi Geburt, Neumünster, 1962.
- W.S. HANSON, Agricola and the Conquest of the North, 1991 (2).
- J.J. HATT, Mythes = Mythes et dieux de la Gaule, 1, Les grandes divinités masculins, Paris, 1989.
- J. HELGELAND, Roman Army Religion, in ANRW, II, 16, 2, 1978, p. 1470-1505.
- M. HENIG & A. KING (ed.), Pagan Gods = Pagan Gods and Shrines of the Roman Empire, Oxford, 1986.
- K. HOREDIT, In legatura cu monumentul de la Adamklissi, in Acta Musei Napocensis, 3, 1966, p. 423-428.
- H.G. HORN, Eine Weihung für Hercules Magusanus aus Bonn, in BJ, 170, 1970, p. 233-251.
- Images of the Past = N. ROYMANS & F. THEUWS (ed.), Images of the Past. Studies on Ancient Societies in North-Western Europe, Studies in Prae- en Protohistorie, 7, Amsterdam, 1991.
- I. KAJANTO, Epigraphical Evidence of the Cult of Fortuna in Germania Romana, in Latomus, 47, 1988, p. 554-575.
- E. KORNEMANN, Die Zahl der gallischen civitates in der römischen Kaiserzeit, in Klio, 1, 1901, p. 331-348.
- W. KUBITSCHKE, Römische Funde in Wels, in Jahrb. für Altertumskunde, 2, 1908, p. 29-31.
- H. KUHN, Das Rheinland in den Germanischen Wanderungen, in Rheinische Vierteljahrsblätter, 37, 1973, p. 276-314.
- P. LAMBRECHTS, Contributions à l'étude des divinités celtiques, Gent, 1942.
- P. LAMBRECHTS, Epone et les Matres, in AC, 19, 1950, p. 103-112.
- H. LEHNER, Orientalische Mysterienkulte im römischen Deutschland, in BJ, 129, 1924, p. 36-91.
- P.M.M. LEUNISSEN, Römische Götternamen und einheimische Religion der Provinz Germania Superior, in Fundber. Bad-Württ, 10, 1985, p. 155-183.
- J.C. MANN, Numinibus Aug., in Britannia, 22, 1991, p. 173-177.
- A. MÓCSY, Gesellschaft = Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Amsterdam, 1970.
- A. MÓCSY, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, 1959.
- C. NERZIC, La sculpture = La sculpture en Gaule romaine, Parijs, 1989.

- P. NOELKE, Unveröffentlichte "Totenmahlreliefs" aus der Provinz Niedergermanien, in BJ, 174, 1974, p. 545-560.
- L.S. OAKS, The Goddess Epona: Concepts of Sovereignty in a Changing Landscape, in M. HENIG & A. KING, Pagan Gods, p. 77-83.
- H.G. PFLAUM, Une lettre de promotion de l'empereur Marc Aurèle pour un procureur ducénaire de Gaule Narbonnaise, in BJ, 171, 1971, p. 349-366.
- W. PÖTSCHER, "Numen" und "numen Augusti", in ANRW, II, 16, 1, 1978, p. 355-392.
- T. RICE HOLMES, Conquest = Caesar's Conquest of Gaul, Oxford, 1911 (2).
- M.M. ROXAN, Woman on the Frontiers, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 462-467.
- G.E. RICKMAN, Roman Granaries = Roman Granaries and Store Buildings, 1971.
- W. SELZER, K.-V. DECKER & A. DO PAÇO, Römische Steindenmäler = Römische Steindenkmäler. Mainz in römischer Zeit. Katalog zur Sammlung in der Steinhalle, Mainz, 1988.
- M.P. SPEIDEL, The Shrine of the Dii Campestres at Gemellae, in Antiquités Africaines, 27, 1977, p. 11-118 (= Mavors VIII, p. 290-297).
- B.H. STOLTE, Religiösen Verhältnisse = Die religiösen Verhältnisse in Niedergermanien, in ANRW, II, 18, 1, 1986, p. 591-671.
- K. STROBEL, Nochmals zur Datierung der Schlacht am Mons Graupius, in Historia, 36, 1987, p. 186-212.
- K. STROBEL, Untersuchungen = Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit, (Antiquitas Reihe 1, 33), Bonn, 1984.
- P. STUART, Provincie van een imperium = Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Leiden, 1986.
- M.V. TAYLOR & R.G. COLLINGWOOD, in JRS, 17, 1927, p. 198 & 215-216.
- E. THEVENOT, Epona, déesse gauloise des chevaux, Paris, 1953.
- R. THOUVENOT, Un oracle de l'Apollon de Claros à Volubilis, in BAM, 8, 1968/1972, p. 221-227.
- G.G. TOCILESCU, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, 1900.
- M. TODD, Barbarians = The Northern Barbarians 100 BC-AD 300, Oxford-New York, 1987(2).
- D. TUDOR, La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes, in Latomus, 19, 1960, p. 350-356.
- R. URBAN, Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus (Trierer Historische Forschungen, 8), Trier, 1985.
- P.G. VAN SOESBERGEN, The Phases of the Batavian Revolt, in Helinium, 11, 1971, p. 238-256.
- G. WEBSTER, Celts = The British Celts and their Gods under Rome, London, 1986.
- H. VON PETRIKOVITS, Germani cisrhenani, in Germanenprobleme, p. 88-106.
- G. WEBSTER, What the Britons Required from the Gods as seen through the Pairing of Roman and Celtic Deities and the

- Character of Votive Offerings, in M. HENIG & A. KING, Pagan Gods, p. 57-64.
- C.M. WELLS, German Policy = The German Policy of Augustus. An Examination of the Archaeological Evidence, Oxford, 1972.
 - M.E. WIGHTMAN, La Gaule chevelue entre César et Auguste, in Actes du 9e congres d'études sur les frontières romaines 1972, 1974, p. 474 e.v.
 - E.M. WIGHTMAN, Pagan Cults in the Province of Belgica, in ANRW, II, 18, 1, 1986, p. 542-589.
 - W. WILL, Römische 'Klientel-Randstaaten' am Rhein? Eine Bestandsaufnahme, in BJ, p. 1-61.
 - H. WOLFF, Kriterien für latinische und römische Städte in Gallien und Germanien und die "Verfassung" der gallischen Stammesgemeinden, in BJ, 176, 1976, p. 45-122.
 - V. WOLLMANN, Germanische Volks- und Kulturelemente im römischen Dakien, in Germania, 53, 1975, p. 166-175.
 - R.P. WRIGHT, Roman Britain in 1963. II. Inscriptions, in JRS, 54, 1964, p. 150-151.
 - R.P. WRIGHT, Roman Britain in 1965. II. Inscriptions, in JRS, 56, 1966, p. 218.
 - R.P. WRIGHT, Roman Britain in 1966. II. Inscriptions, in JRS, 57, 1967, p. 205-206.

5.2.6. Tijdschriften en reeksen.

- AFAHB = Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique.
- AIALux = Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg.
- ASAN = Annales de la Société Archéologique de Namur.
- BCRAA = Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie.
- BCAHC = Bulletin du Cercle Archéologique Hesbaye-Condroz.
- BMRAH = Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire.
- BSAHDL = Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège.
- BSSLL = Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg.
- CAPL = Chronique Archéologique du Pays de Liège.
- ES = Epigraphische Studien.
- FA = Fasti Archeologici.
- OLL = Het Oude Land van Loon.
- PACA = Proceedings of the African Classical Associations.